

Περίληψη: Η προσέγγιση της ιδεολογίας του φυλετισμού στην παιδική λογοτεχνία και του βαθμού που αυτός ο ρατσιστικός λόγος αναπαράγεται ή καταρρίπτεται στα σημερινά εικονογραφημένα βιβλία αποτελεί τον κεντρικό άξονα της παρούσας εργασίας. Αναλυτικότερα, επιχειρείται η προσέγγιση της έννοιας του βιολογικού ρατσισμού και των σύγχρονων διαστάσεών του, μέσω της αναφοράς στη 'θεωρία περί λευκότητας', η οποία αποτελεί το πεδίο μελέτης ενός νέου επιστημονικού τομέα σπουδών, των White ή Whiteness Studies. Επισημαίνονται οι λόγοι που καθιστούν σημαντική την εξέταση της φυλετικής ιδέας στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και προσεγγίζεται η σχέση της λογοτεχνίας με τη διαδικασία κατασκευής και λειτουργίας της φυλετικής ταυτότητας. Η σύντομη αυτή μελέτη ολοκληρώνεται με την εξέταση της φυλετικής ιδεολογίας σε πέντε διακεκριμένα ξενόγλωσσα εικονογραφημένα βιβλία, με άξονα μια σειρά κριτηρίων αξιολόγησης της απεικόνισης του έγχρωμου Άλλου σε αυτά.

Πέρα από τον φράχτη: Μια Μεθοδολογική Πρόταση για την Αξιολόγηση του Έγχρωμου Άλλου στο Σύγχρονο Εικονογραφημένο Βιβλίο

Μαρία Καραγιάννη
Νηπιαγωγός - Υποψήφια Διδάκτωρ
ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών

"There was once a poor girl, as beautiful as she was good, who lived with her wicked stepmother in a house in the forest." [...]

*"Skip the description. Description oppresses. But you can say what colour she was."
"What colour?"*

*"You know. Black, white, red, brown, yellow. Those are the choices. And I'm telling you right now, I've had enough of white. Dominant culture this, dominant culture that-"
"I don't know what colour."*

"Well, it would probably be your colour, wouldn't it?"

"But this isn't about me! It's about this girl-"

"Everything is about you." [...]

(Atwood, 1996)¹

Στο παραπάνω παιγνιώδες κείμενο, η Margaret Atwood αναδεικνύει ευρηματικά τα ζητήματα που έχουν τεθεί κατά καιρούς στο επίκεντρο της μελέτης της παιδικής λογοτεχνίας σχετικά με τα κείμενα που απαρτίζουν τον λογοτεχνικό κανόνα, το κίνημα της πολιτικής ορθότητας, τη συναλλακτική σχέση του αναγνώστη με το κείμενο. Πάνω από όλα, τονίζει τις ιδεολογικές πεποιθήσεις που ο συγγραφέας μεταβιβάζει, συνειδητά ή ασυνειδητά, στους αναγνώστες μέσα από τα κείμενά του και τον ρόλο των τελευταίων στην αποδόμηση των κειμένων μέσω μιας κριτικής, λογοτεχνικής πρόσληψης. Το συγκεκριμένο παράθεμα που αναφέρεται στο χρώμα του δέρματος των χαρακτήρων συνοψίζει λογοτεχνικά την εστίαση της παρούσας μελέτης στην προσέγγιση της ιδεολογίας του φυλετικού ρατσισμού στην παιδική λογοτεχνία και του βαθμού που αυτός ο ρατσιστικός λόγος αναπαράγεται ή καταρρίπτεται στα σημερινά παιδικά λογοτεχνικά έργα.

Σύγχρονες διαστάσεις του βιολογικού ρατσισμού – Η 'θεωρία περί λευκότητας'

Σ' όλη την πορεία της σύστασης και της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών παρεισέφρααν διάφορες μορφές 'κοινωνικού' ρατσισμού προκειμένου να νομιμοποιήσουν τις προκαταλήψεις και τις πρακτικές διακρίσεων, κοινωνικών αποκλεισμών, διωγμών, ακόμη και εξοντώσεων, στοιχειοθετώντας την 'ετεροφοβία', δηλαδή «το αίσθημα επιφύλαξης, δυσφορίας, απέχθειας, ίσως και εχθρότητας που αναπτύσσεται όταν μια ομάδα ατόμων έρχεται σε επαφή με τον έτερο, τον ξένο» (Τσουκαλάς, 1998:19). Στην αυγή του 21ου αιώνα, πέρα από τον κοινωνικό ρατσισμό, ο διαρκώς αυξανόμενος κίνδυνος της ρατσιστικοποίησης των σύγχρονων κοινωνιών οφείλεται και στην έξαρση του 'φυλετισμού'². Οι εμπειρίες από την εποχή του θεσμοθετημένου φυλετικού ρατσισμού ('segregation'), τους αγώνες του δυναμικού κινήματος των μαύρων για την κατάκτηση των ατομικών τους δικαιωμάτων ('Civil Rights Movement'), του καθεστώτος του Απαρτχάιντ, δεν κατάφεραν να αποδομήσουν πλήρως το μύθο της φυλετικής ιδέας που στοιχειώνει εδώ και πέντε περίπου αιώνες το συλλογικό ασυνείδητο³. Ο 'κλασικός' ή αλλιώς 'βιολογικός' ρατσισμός, «όχι μόνο δεν εξαφανίστηκε, αλλά συνεχίζει να πλανάται απειλητικά πάνω από την Ενωμένη Ευρώπη» (Παπαδημητρίου, 2000:287). Το δόγμα αυτό της βιολογικής ανισότητας των ανθρώπων ανάγει τα φαινοτυπικά γνωρίσματα (χρώμα δέρματος, υφή μαλλιών, χαρακτηριστικά προσώπου) σε ουσιώδη γνωρίσματα των ανθρώπινων ομάδων, θεωρεί τις βιολογικές διαφορές μεταξύ των λαών κληρονομικές και στηριζόμενο στα σωματικά χαρακτηριστικά, ταξινομεί το ανθρώπινο γένος σε ανώτερες και κατώτερες 'φυλές' (Παπαδημητρίου, 2000:23-52).

Το πλαστό κατασκεύασμα του 'βιολογικού ντετερμινισμού' έχει καταδικαστεί ως «επιστημονικά ψευδές, ηθικά καταδικαστέο, κοινωνικά άδικο κι επικίνδυνο». Παραδόξως, ο 'φυλετισμός', η κάθε είδους «διάκριση, εξαίρεση, παρεμπόδιση ή προτίμηση βασισμένη στη φυλή, στο χρώμα [...] με σκοπό ή αποτέλεσμα την ακύρωση ή αποδυνάμωση της αναγνώρισης, της απόλαυσης ή άσκησης, υπό όρους ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό ή άλλο τομέα της δημόσιας ζωής»⁴, αντί να εξαλείφεται με την αύξηση της ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών, εξαπλώνεται διαρκώς. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς τελικά κατορθώνει να επιβιώνει η ψευδής υπαγωγή των ανισοτήτων μεταξύ των ανθρώπινων ομάδων σε βιολογική βάση, ενώ έχει τεκμηριωθεί επιστημονικά πως οφείλονται σε ιστορικές, σύγχρονες κοινωνικές, εκπαιδευτικές, πολιτικές συγκυρίες⁵ ;

Απάντηση στο παραπάνω ερώτημα επιδιώκει να προσδώσει η σύγχρονη επιστημονική κοινότητα με τη μετάβαση στο νέο 'παράδειγμα' –κατά Κuhn– στη 'θεωρία περί λευκότητας' ('whiteness theory'). Η νέα αυτή οπτική επαναπροσέγγισης των διαφυλετικών σχέσεων επιδιώκει να αποκαλύψει την αθέατη αλλά επικρατούσα ιδεολογία της λευκής κυριαρχίας, η οποία επιβιώνει στη βάση της ψευδαίσθησης της ολότητας, της ανωτερότητας, της εξουσίας που παρέχει η λευκότητα. Εν ολίγοις, ο όρος 'φυλή' αντικαθίσταται πλέον από τον

όρο 'λευκότητα', τουλάχιστον στον ακαδημαϊκό χώρο (Wander & Martin & Nakayama, 1999: 13-26).

Σύμφωνα με τη Seshadri-Crooks, η 'λευκότητα' αποτελεί «ένα κυρίαρχο σημαίνον (δίχως σημαϊνόμενο) που εδραϊώνει μια δομή σχέσεων, ένα σημαίνοντα δευρό, ο οποίος μέσα από μια διεργασία ενσωμάτωσης και αποκλεισμών, συγκροτεί το σχήμα δόμησης των ανθρώπινων διαφορών» (Seshadri-Crooks, 2000:3-4). Κατά συνέπεια, αποδίδονται στα υποκείμενα συμβολικοί χαρακτηρισμοί όπως 'μαύρος', 'λευκός', πάντα σε σχέση με το κυρίαρχο σημαίνον, αφού αυτό ορίζει και νοηματοδοτεί τις φυλετικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομάδων. Η εδραίωση της λευκότητας στο συλλογικό ασυνείδητο οφείλεται στην οπτική σύλληψη των φαινοτυπικών γνωρισμάτων, που ανάγεται σε αδιάψευστο επιχείρημα της ύπαρξης φυλετικών διαφορών. Επομένως, η φυλετική πρακτική αποτελεί μια αισθητική πρακτική, αφού στηρίζεται στην 'ιδιότητα του ορατού' ('visibility') (Seshadri-Crooks, 2000:19). Η ιδιότητα αυτή επιδιώκεται λανθασμένα να καταρριφθεί με την νέα τάση που βρίσκεται στην κορυφή της χρωματικής πυραμίδας, είτε πως χαρακτηρίζεται από την απουσία χρώματος, άρα είναι διαφανές. Μάλιστα, ο Fanon εμβαθύνει στο θέμα του συμβολισμού και αναφέρει πως ψυχαναλυτικά ο μαύρος συμβολίζει για τον λευκό την αμαρτία, τον «βιολογικό κίνδυνο». Στη φαντασίωσή του, ο μαύρος ενσαρκώνει τον άγριο, τον θερμόαιμο, τον σεξουαλικά δραστήριο πέρα από ηθικούς φραγμούς και απαγορεύσεις. Στη ψευδαίσθηση αυτή οφείλεται η 'Νεγροφοβία' ('Negrophobia'), η οποία ουσιαστικά προέρχεται από την εναπόθεση του λευκού στον έγχρωμο Άλλο όλων των απαγορεύσεων και των μύχιων επιθυμιών του, της πρωτόγονης υπερσεξουαλικότητας (Fanon, 1986:160-165).

Την εξουσιαστική αυτή δύναμη της λευκής φυλετικής ταυτότητας μελετά η 'θεωρία περί λευκότητας' και προσπαθεί να αποδομήσει τους συμβολισμούς που συνδέονται με τη ψευδή υπεροχή της 'λευκότητας' έναντι της 'μελανότητας' ('blackness')⁶. Η λευκότητα αποτελεί το πρότυπο, μιας και το άσπρο στη συλλογικό υποσυνείδητο δεν αναγνωρίζεται πάντα ως χρώμα. Είτε θεωρείται πως εμπεριέχει όλα τα χρώματα, άρα βρίσκεται στην κορυφή της χρωματικής πυραμίδας, είτε πως χαρακτηρίζεται από την απουσία χρώματος, άρα είναι διαφανές. Μάλιστα, ο Fanon εμβαθύνει στο θέμα του συμβολισμού και αναφέρει πως ψυχαναλυτικά ο μαύρος συμβολίζει για τον λευκό την αμαρτία, τον «βιολογικό κίνδυνο». Στη φαντασίωσή του, ο μαύρος ενσαρκώνει τον άγριο, τον θερμόαιμο, τον σεξουαλικά δραστήριο πέρα από ηθικούς φραγμούς και απαγορεύσεις. Στη ψευδαίσθηση αυτή οφείλεται η 'Νεγροφοβία' ('Negrophobia'), η οποία ουσιαστικά προέρχεται από την εναπόθεση του λευκού στον έγχρωμο Άλλο όλων των απαγορεύσεων και των μύχιων επιθυμιών του, της πρωτόγονης υπερσεξουαλικότητας (Fanon, 1986:160-165).

Προσεγγίσεις της 'θεωρίας περί λευκότητας' στη λογοτεχνία

Η 'θεωρία περί λευκότητας' αποτέλεσε το πεδίο έρευνας ενός αυτοδύναμου κλάδου σπουδών που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, των 'White' ή αλλιώς 'Whiteness Studies'⁷. Πρωταρχικά αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, αποσκοπώντας στη κριτική προσέγγιση της δομής και λειτουργίας της λευκής ταυτότητας και στη μελέτη των ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών που της προσέδωσαν την υπεροχή να κατέχει, ασυνείδητα και συστηματικά, προνομιακή θέση στους διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής. Μετέπειτα, η μελέτη της λευκότητας ως κοινωνική κατασκευή επεκτάθηκε στους κώλους της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας, των μέσων μαζικής επικοινωνίας (Johnson, 1999:1-5).

Στο χώρο της λογοτεχνίας, η 'θεωρία περί λευκότητας' παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από την Toni Morrison στο δοκίμιο της *Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination* (1992). Στο εξαιρετικό αυτό κείμενο, η Morrison προσεγγίζει το θέμα της φυλετικής συνείδησης σε σχέση με τη λογοτεχνική έκφραση. Μελετά την εικόνα του έγχρωμου ως λογοτεχνική κατασκευή του λευκού δημιουργού, αποκαλύπτοντας στην ουσία τις κυρίαρχες ιδέες των λευκών για τους αλλόφυλους, αλλά και για τον ίδιο τους τον εαυτό. Συγκεκριμένα θέτει στο επίκεντρο της λογοτεχνικής κριτικής τη λευκότητα, δηλαδή το φυλετικό υποκείμενο, αντί για το φυλετικό αντικείμενο, της κατασκευής της έννοιας της ετερότητας και των στερεοτυπικών αντιλήψεων για το μαύρο χρώμα (Morrison, 1992:90).

Αναλυτικότερα, η Morrison υποστηρίζει πως η συλλογική λευκή ταυτότητα αποτελεί μια φαντασική κατασκευή, στηριζόμενη στην πόλωση μεταξύ του Εγώ με τον Άλλο, της ατομικότητας με την ετερότητα, της λευκότητας με τη μελανότητα, (Morrison, 1992:38). Στην πόλωση αυτή, οφείλει η λευκότητα την κυριαρχία της, αφού μέσω της αντιπαράθεσης με το μαύρο χρώμα, συμβολοποιείται ως το άυλο, το διαφανές, το ουδέτερο, το αόρατο, το υψηλό. Επομένως, η μελανότητα λειτουργεί ως προαπαιτούμενο για την οριοθέτηση της λευκότητας, ενώ το λευκό χρώμα από μόνο του μοιάζει ασήμαντο, βουβό, παγερό, αδύναμο (Morrison, 1992:59). Με άλλα λόγια, ο λευκός μεταβιβάζει τις φοβίες, τα αρνητικά χαρακτηριστικά, τις αδυναμίες του στον έγχρωμο Άλλο, ως αντεστραμμένο είδωλο του εαυτού του, οπότε κανονικοποιείται, ισχυροποιείται, αποδίδοντας αυθαίρετα στο Εγώ του το στοιχείο της υπεροχής. Εν ολίγοις, η κατασκευή της λευκότητας προϋποθέτει την κατασκευή της μελανότητας.

Η Morrison υποστηρίζει πως ο λογοτεχνικός κανόνας διαμορφώθηκε στη βάση της ιδεολογίας της άρχουσας λευκής τάξης κι όχι της πολυπολιτισμικότητας, αποκλείοντας έργα μαύρων ή άλλων εθνοτικών ομάδων. Παραθέτοντας παραδείγματα από έργα της Αμερικανικής λογοτεχνίας, ισχυρίζεται πως η παρουσία του έγχρωμου στη λογοτεχνία, και συγκεκριμένα του Αφρικανού, χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της λευκότητας ως κυρίαρχης έννοιας, αφού ο μαύρος αποτέλεσε τον αποδιοπομπαίο τράγο, εξομολογούμενος όλα τα αρνητικά γνωρίσματα που ο λευκός αρνιόταν για τον εαυτό του (Morrison, 1992:16-17). Η εξήγηση σε αυτό είναι απλή: όλοι οι συγγραφείς των λεγόμενων κλασικών έργων είναι λευκοί. Κριτική στα λογοτεχνικά έργα αναφορικά με την εικόνα του μαύρου που παρουσιάζονταν σ' αυτά, είχε ασκήσει δεκαετίες πριν και ο Fanon. Είχε υποστηρίξει πως στα έργα των λευκών συγγραφέων δεν παρουσιάζονταν ποτέ οι μαύροι χαρακτήρες ως ελκυστικές φιγούρες, επικρίνοντάς τα για την καλλιέργεια της στερεοτυπικής αντίληψης πως η μελανότητα δεν σχετίζεται με την ομορφιά (Fanon, 1986:191).

Κατασκευή της φυλετικής ταυτότητας και παιδική λογοτεχνία

Μια από τις πρώτες υπαγωγές που αντιλαμβάνονται τα άτομα από τον τρίτο κιόλας χρόνο της ηλικίας τους είναι το χρώμα του δέρματός τους, σύμφωνα με τη Derman-Sparks –μια από τις σημαντικότερες εκπαιδευτικές της Παιδαγωγικής Προσεγγίσης για την Καταπολέμηση των Προκαταλήψεων ('Anti-bias Approach') (Derman-Sparks, 2006:54). Παρατηρώντας τις διαφορές και τις ομοιότητες ανάμεσα στους ανθρώπους,

αντιλαμβάνονται από νωρίς πως το χρώμα του δέρματος αποτελεί μόνιμο γνώρισμα του κάθε ανθρώπου και αρχίζουν να αναπτύσσουν τη φυλετική τους συνείδηση. Στη διαδικασία νοηματοδότησης του εαυτού και της σύνθεσης της προσωπικής ταυτότητας, δομικό στοιχείο αποτελεί η διάκριση μεταξύ του Εγώ και του Άλλου, που επεκτείνεται στη διαφοροποίηση του Εμείς και οι Άλλοι κατά τη σύλληψη της συλλογικής ταυτότητας (Δραγώνα, 1997:72-74).

Στο στάδιο της πρώιμης και πρωτοσχολικής ηλικίας, όπου το παιδί διαμορφώνει τη φυλετική του ταυτότητα, τοποθετείται η υιοθέτηση των 'προ-προκαταλήψεων', των «πρώιμων ιδεών και συναισθημάτων [...] που πιθανόν να εξελιχθούν σε πραγματικές προκαταλήψεις μέσα από την ενίσχυσή τους από τις κυρίαρχες κοινωνικές προκαταλήψεις. Η προ-προκατάληψη μπορεί να είναι αποτέλεσμα εσφαλμένων αντιλήψεων που σχετίζονται με τις περιορισμένες εμπειρίες των μικρών παιδιών και το αναπτυξιακό τους επίπεδο ή μπορεί να είναι αποτέλεσμα μίμησης ενήλικης συμπεριφοράς [...] ενδεικτικής δυσφορίας, φόβου ή απόρριψης της διαφορετικότητας» (Derman-Sparks, 2006:54). Σύμφωνα με μελέτες, τα λευκά παιδιά στην ηλικία των τεσσάρων ετών έχουν διαμορφώσει πιο θετική αυτοεικόνα, σε αντίθεση με τα έγχρωμα παιδιά. Επίσης, στην ηλικιακή αυτή κατηγορία έχει διαπιστωθεί η σύνδεση του σκουρόχρωμου δέρματος με το 'βρόμικο', το 'άπλυτο' (Vandenbroeck, 2004:69-70).

Η δημιουργία προ-προκαταλήψεων από τόσο μικρές ηλικίες έχει μια προφανή εξήγηση. Σύμφωνα με την Tatum, τα πρώτα χρόνια της ζωής μας όλοι συνήθως συναναστρεφόμαστε με άτομα της ομάδας στην οποία ανήκουμε, ενώ για τις άλλες φυλετικές, θρησκευτικές ή εθνοτικές ομάδες απόμων, πληροφορούμαστε μέσω δευτερογενών πηγών, όπως βιβλία, τηλεόραση, κινηματογράφο (Temple & Martinez & Yokota, 2006:88). Επομένως, αν οι πηγές αυτές αναπαράγουν στερεοτυπικές και προσβλητικές εικόνες του έγχρωμου Άλλου ή δεν τον αναπαριστούν καθόλου, τότε είναι αναμενόμενο τα λευκά παιδιά να διαμορφώσουν τη λανθασμένη εντύπωση πως η λευκότητα αποτελεί τη νόρμα, ενώ τα έγχρωμα να αναπτύξουν το αίσθημα της κατωτερότητας και της χαμηλής αυτοεκτίμησης.

Αναδεικνύεται, λοιπόν, η σπουδαιότητα της έγκαιρης απόρριψης της ιδεολογίας της 'χρωμάτωσης' (colorism)⁸ (Shu Lee, 1999:283), που ορίζει το χρώμα ως αυθαίρετο αξίωμα της ιεράρχησης των ανθρώπινων ομάδων, προκειμένου να αποφευχθεί η μετάβαση των προκαταλήψεων και των στερεοτυπικών σχημάτων από το συλλογικό ασυνείδητο στη συνειδητή μνήμη. «Τα παιδιά δεν έχουν από μόνα τους ρατσιστικό προσανατολισμό. Διδάσκονται επιμελώς από τον περίγυρο τι σημαίνει χρώμα του δέρματος [...] μαθαίνουν να παρατηρούν τις διαφορές και να αντιδρούν ανάλογα» (Δραγώνα, 2001:67). Ένα από τα αποτελεσματικά μέσα κοινωνικής ευαισθητοποίησης σε θέματα ρατσισμού, κοινωνικού αποκλεισμού και αναθεώρησης λανθασμένων εντυπώσεων και στερεοτυπικών πεποιθήσεων είναι αναμφίβολα η λογοτεχνία (Λαλαγιάννη, 2003:14). Η λογοτεχνική αφήγηση, ως μορφή έκφρασης των «διάχυτων» αφηγήσεων εντός του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου, φέρει «φωνές και θέσεις» τις οποίες εσωτερικεύουν και υιοθετούν οι μικροί αναγνώστες ως προσωπικές, κατά το στάδιο νοηματοδότησης του Εγώ και του Άλλου (Δραγώνα, 2001:67). Κατά τη συναλλαγή του με το κείμενο, ο αναγνώστης βλέπει αντανάκλασεις του εαυτού του και παράλληλα προσλαμβάνει εικόνες των Άλλων, λειτουργώντας η λογοτεχνία ταυτόχρονα ως 'καθρέφτης' κι ως 'παράθυρο', κατά την επιτυχημένη μεταφορά της Bishop (Temple&Martinez&Yokota, 2006:92).

Αποτελεί γενική παραδοχή πως κάθε 'κείμενο' φέρει ένα ιδεολογικό περιεχόμενο. Ο εκάστοτε συγγραφέας ή εικονογράφος, ως άτομο και μέλος μιας οργανωμένης κοινωνικής ομάδας, φέρει 'σκόπιμες', 'ασυνείδητες', 'συλλογικές' ιδεολογικές πεποιθήσεις που αναπόφευκτα μεταβιβάζει στους αναγνώστες μέσα από τα έργα του (Hollidale, 1992:19). Η ιδεολογία που φέρει ένα λογοτεχνικό κείμενο επιδρά «στην υποκειμενικότητα των ανήλικων αναγνώστων, πιο βαθιά, ανεπαίσθητα και μυστικά, από οποιοσδήποτε ρητά εκφρασμένες αξίες που τους προτείνονται από άλλου είδους βιβλία» (Αποστολίδου, 2004:338). Για το λόγο αυτό, ο Hollidale θέτει ως πρώτη προτεραιότητα όσων ασχολούνται με το παιδικό βιβλίο «να καταλάβουμε με ποιο τρόπο μπορούμε να εντοπίσουμε την ιδεολογία σε οποιοδήποτε βιβλίο», «να την κατανοήσουμε και να βρούμε τρόπο για να βοηθήσουμε τους άλλους να την κατανοήσουν, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών» (Hollidale, 1992:37,27).

Στην περίπτωση του φυλετικού ρατσισμού, τα παιδιά χρειάζονται καθοδήγηση για να αντιληφθούν τη φυλετική τους ταυτότητα, απαλλαγμένη από στερεοτυπικούς συμβολισμούς και ψευδείς νοηματοδοτήσεις (Derman-Sparks, 2006:69) και για να εντοπίζουν και να αξιολογούν το ρατσιστικό λόγο όπως αυτός συντηρείται στα διάφορα λογοτεχνικά κείμενα. «Η συστηματική εξέταση των παιδικών βιβλίων και άλλων κειμένων [...] αποτελεί το πρώτο βήμα στον αγώνα για την καταπολέμηση του ρατσισμού στην εκπαίδευση» (Preiswerk, 1980:xiii). Επειδή, ακριβώς, «ο αγώνας εναντίον του ρατσισμού αρχίζει με την εκπαίδευση» (Τζελούν, 1998:12), είναι σημαντικό, ανεξάρτητα από το ποσοστό της φυλετικής ποικιλότητας που παρατηρείται σε μια χώρα, να εκπαιδύσουμε τα παιδιά προς την κατεύθυνση του σεβασμού της ποικιλομορφίας κάθε ατόμου κι όχι «στη βάση μιας ομογενοποιημένης κοσμοθεωρίας και ενός αισθήματος υπεροχής» (Vandenbroeck, 2004:66). Η νέα κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα και οι αλλαγές στη σύνθεση των σύγχρονων κοινωνιών που έχει επιφέρει το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, δυστυχώς, δεν έχουν γίνει ακόμη αντιληπτές στην Ελλάδα⁹.

Κριτήρια αξιολόγησης της εικόνας του έγχρωμου στα παιδικά βιβλία

Από τα τέλη της δεκαετίας του '70 μέχρι σήμερα έχουν γίνει πολλές μελέτες στον αμερικανικό κυρίως ακαδημαϊκό χώρο, αλλά και στον ευρωπαϊκό, για το ζήτημα του εντοπισμού και της αξιολόγησης του ρατσισμού στα παιδικά βιβλία¹⁰. Τριάντα περίπου χρόνια μετά το πρώτο παγκόσμιο συνέδριο για το «Ρατσισμό στα Παιδικά Βιβλία και στα Σχολικά Εγχειρίδια» (1978)¹¹, η απεικόνιση της διαφορετικότητας και της ποικιλομορφίας κάθε ατόμου δίχως στερεοτυπικούς συμβολισμούς και η ρεαλιστική παρουσίαση της κουλτούρας κάθε φυλετικής ομάδας σύμφωνα με τα δεδομένα των σύγχρονων κοινωνιών κι όχι με παραχημένες αντιλήψεις, παραμένουν ως τα βασικότερα κριτήρια που πρέπει να πληροί ένα παιδικό βιβλίο.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα προσεγγιστεί η φυλετική ιδέα σε μια σειρά σύγχρονων εικονογραφημένων βιβλίων για παιδιά, μιας και το είδος αυτό της παιδικής λογοτεχνίας είναι πιο προσφιλές στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία που μελετάμε. Ανώτερος στόχος είναι να εντοπιστεί αν το χρώμα

του δέρματος συνεχίζει να αποτελεί επιφανέστερο δείκτη διαχωρισμού και ιεράρχησης των ανθρώπινων ομάδων και αν τελικά, η ψευδαισθήση περί ανωτερότητας της λευκότητας αναπαράγεται ή καταρρίπτεται. Η εξέταση της απεικόνισης του έγχρωμου Άλλου στα επιλεγμένα, ξενόγλωσσα βιβλία –ο ελληνικός εκδοτικός χώρος υπολείπεται σε εικονογραφημένα βιβλία σχετικά με το προς εξέταση θέμα– θα επιχειρηθεί με άξονα μια σειρά κριτηρίων αξιολόγησης που θέσπισε το Council on Interracial Books for Children ¹² (CIBC) και δημοσίευσε υπό τον τίτλο «Δέκα Γρήγοροι Τρόποι να Αναλύσουμε τα Παιδικά Βιβλία για τον Ρατσισμό και τον Σεξισμό» ¹³ (10 Quick Ways to Analyze Children's Books for Racism and Sexism) (1980).

Το CIBC σφράγισε την εξέλιξη της παιδικής λογοτεχνίας στην Αμερική κι επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας προς μια αντιρατσιστική κατεύθυνση. Συστάθηκε το 1965 στη Νέα Υόρκη, μια εποχή έντονων κινητοποιήσεων ενάντια στον ρατσισμό που υφίσταντο οι Αφροαμερικανοί και ολοκλήρωσε τη δράση του το 1990. Δημιουργήθηκε από μια ομάδα συγγραφέων, εκδοτών, εκπαιδευτικών, εικονογράφων και γονιών με σκοπό «να προάγει μια λογοτεχνία για παιδιά που να απεικονίζει με τον καλύτερο τρόπο τις πραγματικές διαστάσεις μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας» (Banfield, 1998:17). Είχε πολύπλευρη δράση, όπως οργάνωση σεμιναρίων, έκδοση συγγραμμάτων, θέσπιση λογοτεχνικών βραβείων για νέους συγγραφείς προερχόμενους από μειονοτικές ομάδες. Το CIBC επιλήφθηκε κυρίως θεμάτων ρατσισμού και σεξισμού στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας, με πρωταρχικό μέλημα την αξιολόγηση της απεικόνισης των έγχρωμων ατόμων και των γυναικών στα κείμενα για παιδιά, παρέχοντας πληροφορίες κι οδηγίες για την αξιολόγηση, επιλογή και χρήση αντιρατσιστικών βιβλίων σε κάθε ενδιαφερόμενο μέσω της έκδοσης του «Bulletin of Interracial Books for Children»¹⁴.

Τα κριτήρια αξιολόγησης της εικόνας του έγχρωμου Άλλου που θέσπισε το CIBC είναι δέκα. Με δεδομένη την ανάγκη προσαρμογής των κριτηρίων στη σύγχρονη εκδοτική πραγματικότητα, αλλά και στα ζητούμενα της παρούσας μελέτης, δεν υιοθετούνται αυτούσια¹⁵. Κάποια τροποποιούνται, άλλα παραλείπονται, ενώ η απόδοσή τους στα ελληνικά δεν αποτελεί πιστή μετάφραση. Αναλυτικότερα, τα επτά κριτήρια που θα αποτελέσουν τον άξονα της εξέτασης του έγχρωμου Άλλου στα πέντε επιλεγμένα εικονογραφημένα βιβλία είναι τα εξής:

1) Έλεγχος της εικονογράφησης

Η πολυσημική γλώσσα της εικονικής αφήγησης μεταφέρει ιδεολογικές πεποιθήσεις του ίδιου του δημιουργού και του κοινωνικού πλαισίου όπου αυτός εντάσσεται. Έγκειται στην ανάγνωση και την ερμηνεία του κάθε αναγνώστη να τις εντοπίσει και να τις κατανοήσει. Η απεικόνιση των χαρακτήρων, λευκών ή μαύρων, με ποικίλα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά ή με ομογενοποιημένα, δηλαδή με στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της 'φυλής' του, αποτελούν σημαντικό κριτήριο αξιολόγησης. Όπως, επίσης, η συνολική απεικόνιση του χαρακτήρα, η παθητική ή ενεργητική στάση του σώματός του, οι χειρονομίες, το ντύσιμό του. Σημαντικό είναι κι αν ο έτερος απεικονίζεται με άλλα άτομα της ομάδας του ή αντιπαραβάλλεται μόνος του με την κυρίαρχη ομάδα.

2) Έλεγχος της πλοκής της ιστορίας

Ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων, τα αίτια που τα προκαλούν και οι συνέπειές τους, επηρεάζουν την αξιολογική ανάγνωση του κειμένου. Πυρήνες εξέλιξης της πλοκής αποτελούν οι συγκρούσεις που αναπτύσσουν οι χαρακτήρες με τον εαυτό τους ή εναντίον των άλλων. Μέσω της εξέτασης των συγκρούσεων αυτών, εντοπίζουμε ποιος χαρακτήρας, ο λευκός ή ο έγχρωμος, παρουσιάζει εσωτερικές ή εξωτερικές συγκρούσεις, αν κατορθώνει να τις επιλύσει μόνος του, παίρνοντας πρωτοβουλίες ή αν παρεμβαίνει ο αλλόφυλος χαρακτήρας. Επιπλέον στοιχεία όπως το αν ο έγχρωμος ακολουθεί «λευκά» πρότυπα συμπεριφοράς ή αν χρειάζεται να επιδείξει ιδιαίτερα επιτεύγματα και διακρίσεις για να γίνει αποδεκτός από την κυρίαρχη ομάδα, προσδιορίζουν τις ιδεολογικές πεποιθήσεις που προβάλλουν τα κείμενα.

3) Εξέταση του τρόπου ζωής

Η ευρύτερη απεικόνιση του κοινωνικού περιβάλλοντος, των συνηθειών και των συμπεριφορών των μελών της μειονοτικής ομάδας, με ρεαλιστικό ή παρωχημένο τρόπο, αποτελούν στοιχεία προς εξέταση και εντοπισμό στερεοτυπικών αντιλήψεων. Για την αξιολόγηση της αυθεντικής απεικόνισης του τρόπου ζωής των χαρακτήρων είναι σημαντικό να καθοριστεί και η χωροχρονική τοποθέτηση της ιστορίας. Η παρουσίαση του χώρου του έτερου, η περιγραφή ή η αντιδιαστολή του με το χώρο της κυρίαρχης ομάδας, αποτελούν ένδειξη για τον αν τελικά γκετοποιείται ή ενσωματώνεται σ' αυτήν.

4) Προσδιορισμός της ιεράρχησης των σχέσεων

Η ιεράρχηση των σχέσεων, δηλαδή ο βαθμός ανωτερότητας ή κατωτερότητας όπου τοποθετείται το Εγώ σε σχέση με τον Άλλο, αναμφισβήτητα αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης ρατσιστικών πεποιθήσεων. Άλλωστε, «ο ρατσιστής είναι αυτός που δημιουργεί τον κατώτερό του», (Fanon, 1986:93), για να διατηρήσει την εξουσιαστική του δύναμη. Αν υπάρχει ισότητα ή ανισότητα στις σχέσεις μεταξύ αλλόφυλων, αν ο λευκός εξακολουθεί να εναποθέτει στον έγχρωμο στερεοτυπικές αντιλήψεις, να εφαρμόζει εις βάρος του διακρίσεις και να του στερεί τα δικαιώματά του, ή αν κυριαρχεί μεταξύ τους ο σεβασμός, είναι ζητήματα σημαντικά που πρέπει να διευκρινιστούν. Στο κριτήριο αυτό βασίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής που δέχτηκαν, ακόμη και, κλασικά βιβλία για τις ρατσιστικές εικόνες των μαύρων που αναπαρήγαγαν.

5) Ανάλυση χαρακτήρων¹⁶

Ο εκάστοτε λογοτεχνικός χαρακτήρας παρουσιάζεται μέσα από τις πράξεις και τα λόγια του, μέσα από τα σχόλια του αφηγητή ή των υπολοίπων προσώπων για την εμφάνιση, τη συμπεριφορά, τα συναισθήματα, τις σκέψεις του. Μέσα από τη στάση του απέναντι στις καταστάσεις, διαφαίνονται οι αξίες, οι πεποιθήσεις, οι νοοτροπίες του. Έτσι, η συμπεριφορά ενός χαρακτήρα μπορεί να παρουσιάζεται με στερεοτυπικές αναφορές στη φυλετική του καταγωγή, μένοντας εγκλωβισμένος στο αίσθημα κατωτερότητας έναντι του 'άνωτερου' λευκού ή αντίθετα να προασπίζεται τη διαφορετικότητά του, αμυντικά ή επιθετικά.

6) Ανάλυση του λόγου

Μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του κειμένου για την ανάλυση του λόγου ('discourse analysis') και τον

εντοπισμό των γλωσσικών στρατηγικών ('linguistic strategies') αποτελεί σημαντικό κριτήριο για την εξέταση της κατασκευής της εικόνας του έτερου ως προς το χρώμα του δέρματος αλλά και της συλλογικής εικόνας της ομάδας υποδοχής (Smith, 2006:35-50). 'Λέξεις-κλειδιά', δηλαδή λέξεις που αλλοιώνουν το όνομά του με κάποιο παρατσούκλι ή προσδίδουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στον έγχρωμο Άλλο, πάγια γνωρίσματα, υπεραπλουστευτικές γενικεύσεις με προσβλητική χροιά αποτελούν συνήθη πρακτική του ρατσιστικού λόγου. Πέρα, όμως, από την επιλογή και χρήση συγκεκριμένων λέξεων και εκφράσεων, ο γλωσσικός ρατσισμός συντηρείται κι εκδηλώνεται και από τη γενικότερη δομή του λόγου. Ακόμη και αυτό που δεν λέγεται, υπονοείται, αποκρύπτεται είναι αποκαλυπτικό της υποθάλπουσας ρατσιστικής ιδεολογίας. Όπως υποστηρίζει η Moon, οι λευκοί συγκεκριμένα έχουν έναν δικό τους κώδικα επικοινωνίας, τον 'λευκό κώδικα' ('white code' ή 'whitespeak'), με τον οποίο εκφράζουν κωδικοποιημένες τις ρατσιστικές τους προκαταλήψεις (Moon, 1999:187-191). Επομένως, ποιος χαρακτήρας, ο λευκός ή ο έγχρωμος, κατέχει τον λόγο, ποιος κατευθύνει τη συζήτηση, ποιος συμμετέχει ή όχι στο διάλογο, ποιος λαμβάνει τις πρωτοβουλίες, αν ο έτερος εκφράζει τα συναισθήματα και τις σκέψεις του ή αποσιωπά από φόβο, αποτελούν στοιχεία προς εξέταση.

7) Αναζήτηση πληροφοριών για τον συγγραφέα και τον εικονογράφο¹⁷

Η ταυτότητα κάθε δημιουργού, όπως και κάθε ατόμου, συντίθεται από τις πολλαπλές υπαγωγές του –μεταξύ άλλων είναι η φυλετική, η εθνοτική, η πολιτισμική του ομάδα (Μασιούφ, 2000:33-41)– και αναμφίβολα σχηματοποιεί τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις. Οι ταυτότητες του συγγραφέα και του εικονογράφου, συνειδητά ή ασυνείδητα, διαμορφώνουν την οπτική μέσω της οποίας παρουσιάζουν τον εκάστοτε χαρακτήρα. Στο παρελθόν, πολλά λογοτεχνικά κείμενα γραμμένα μέσα από την κυρίαρχη λευκή οπτική κατηγορήθηκαν επειδή απεικόνιζαν μειονοτικές ομάδες στερεοτυπικά και λανθασμένα. Η συλλογή ορισμένων στοιχείων για τον ίδιο τον δημιουργό, όπως η φυλετική του υπαγωγή, η γενικότερη ενασχόλησή του με θέματα ρατσισμού ή η βράβευσή του για την προώθηση μειονοτικών ζητημάτων μέσα από το έργο του, θα συνέβαλε στην αξιολόγηση της οπτικής του και στο κατά πόσο αυτή επηρεάζει τον βαθμό πιστότητας στην απεικόνιση των χαρακτήρων.

Αξιολόγηση της απεικόνισης του έγχρωμου Άλλου στα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία

Amazing Grace (Η αξιοθαύμαστη Γκρέις)

Το Amazing Grace (1991), της πολυγραφότατης συγγραφέας Mary Hoffman, είναι από τα δημοφιλέστερα σύγχρονα εικονογραφημένα βιβλία στον αγγλόφωνο χώρο ¹⁸. Η Grace, η μικρή μαύρη ηρωίδα, λατρεύει να ακούει, να διαβάσει, να πλάθει ιστορίες με τη φαντασία της και να υποδύεται τους κεντρικούς χαρακτήρες, όπως την Ιωάννα της Λορένης, τον Μόγλη, τον Αλαντίν. Όταν, όμως, εκφράζει την επιθυμία να υποδυθεί τον Πίτερ Παν στην παράσταση που θα διοργανώσει η τάξη της, θα δεχτεί τις επικρίσεις των συμμαθητών της για την ασυμβατότητα του ρόλου τόσο με το μαύρο χρώμα του δέρματός της όσο και με τη γυναικεία φύση της:

«Δεν μπορείς να είσαι ο Πίτερ-είναι αγορίστικο όνομα»

«Δεν μπορείς να κάνεις τον Πίτερ Παν», «Δεν είναι μαύρος»

Χάρη στη στήριξη της μητέρας και της γιαγιάς της, η Grace θα πιστέψει στον εαυτό της και θα κερδίσει την αναγνώριση όλων με την εκπληκτική της ερμηνεία.

Πρόκειται για ένα βιβλίο που πραγματεύεται με ρεαλιστικό τρόπο την καθημερινή ζωή μιας μεταναστευτικής πληθυσμιακής ομάδας ¹⁹. Ως κεντρικό θέμα προβάλλει τις προ-προκαταλήψεις που υιοθετούν τα παιδιά για ζητήματα αναφορικά με το φύλλο και τη 'φυλή', καθώς και την ενδυνάμωση της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας του έγχρωμου παιδιού, με έναυσμα μια εμπειρία που βιώνεται στα πλαίσια μιας σχολικής τάξης. Οι δημιουργοί του βιβλίου, η συγγραφέας Mary Hoffman και η βραβευμένη εικονογράφος Caroline Binch, έχουν αγγλική καταγωγή κι είναι λευκές. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την τεράστια απήχηση που έχει το βιβλίο στο ανήλικο αλλά και ενήλικο αναγνωστικό κοινό, κυρίως για το αντιρατσιστικό κι αντισεξιστικό περιεχόμενό του, αναιρεί την παραδοχή πως ο δημιουργός πρέπει να ανήκει αποκλειστικά στην πολιτισμική ή φυλετική ομάδα που παρουσιάζει στο έργο του, ώστε να αποδώσει με ακρίβεια και αυθεντικότητα την εμπειρία της.

Ξεκινώντας την εξέταση του βιβλίου από τον τίτλο του, πρέπει να σημειωθεί πως η επιλογή του Amazing Grace έχει ξεκάθαρα συμβολική λειτουργία. Παραπέμπει στον ομώνυμο εκκλησιαστικό ύμνο των Αφροαμερικανών ('gospel'), που αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους ύμνους της θρησκευτικής τους παράδοσης ²⁰. Το περιεχόμενο αυτό στοιχειώνει να κεντρίσει την προσοχή, τουλάχιστον, των μαύρων αναγνωστών με την υπαινικτική του σημασία.

Η ηρωίδα είναι ένα κορίτσι δημιουργικό, δραστήριο, με έντονο ενδιαφέρον για τους μύθους της ελληνικής, της αραβικής, της αφρικανικής, της αμερικανικής παράδοσης. Η ευρύτητα των γνώσεων που διαθέτει η Grace καταρρίπτει το ρατσιστικό στερεότυπο πως οι μαύροι δεν είναι ευφυείς και δεν επιδίδονται σε πνευματικές ενασχολήσεις. Παράλληλα, αποδυναμώνει τη σεξιστική πεποίθηση πως μοναδικός αγαπημένος ρόλος των κοριτσιών είναι ο μητρικός και μόνιμο παιχνίδι τους οι κούκλες. Επιπλέον, η τάση της να υποδύεται ηγετικές φυσιογνωμίες, ήρωες που κατάφεραν να πετύχουν τον στόχο τους παρά τις οποιοσδήποτε αντιξοότητες, φανερώνουν δυναμικότητα, αποφασιστικότητα, επιμονή. Η εικονιστική απεικόνιση της στάσης του σώματος και των χειρονομιών της Grace ενδυναμώνει τα στοιχεία αυτά.

Ο μόνος ήρωας που δεν μπορεί να υποδυθεί, σύμφωνα με τις γνώμες των συμμαθητών της, είναι αυτός του Πίτερ Παν: μια όχι τυχαία επιλογή, αφού ο μυθοπλαστικός αυτός ήρωας ενσαρκώνει το ακατόρθωτο, το διαφορετικό, την ενδόμυχη επιθυμία κάθε ενήλικα για διατήρηση της παιδικότητας, της αθωότητας, της αποφυγής των ευθυνών και των προβλημάτων που συνοδεύουν την ενήλικη ζωή. Τα επικριτικά σχόλια που δέχεται από τους συμμαθητές της αντανακλούν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που υιοθετούν τα παιδιά από χωρίς για το ρόλο του φύλλου και της 'φυλής', είτε λόγω των περιορισμένων εμπειριών τους είτε μιμούμενα ιδέες και συμπεριφορές ενηλίκων από το άμεσα κοινωνικό τους περιβάλλον. Αξιοσημείωτο είναι ότι το γεγονός αυτό λαμβάνει μέρος σε μια πολυφυλετική τάξη, σύμφωνα με την εικονιστική της εκδοχή, όπου όλοι, πάντως, οι χαρακτήρες απεικονίζονται με ποικίλα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά και όχι με ομογενοποιημένα που

παραπέμπουν στις φυλετικές τους υπαγωγές.

Από τη μεριά της η Grace, δεν συγκρούεται με τους συμμαθητές της, δεν απαντά στις προκλήσεις τους, αλλά ούτε παραιτείται από τη διεκδίκηση του ρόλου. Κατά βάθος, έχει στεναχωρηθεί και νιώθει έντονα το αίσθημα της κατωτερότητας. Στο ηλικιακό στάδιο που βρίσκεται η ηρωίδα, η γνώμη των συμμαθητών παίζει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της αυτοεικόνας κάθε παιδιού και η αποδοχή από την ομάδα ενισχύει την αυτοπεποίθησή του. Όταν εκφράζει τον προβληματισμό της στην οικογένειά της, λαμβάνει την υποστήριξη της μητέρας της: «Ένα κορίτσι μπορεί να κάνει τον Πίτερ Παν αν το θελήσει», και της γιαγιάς της: «Μπορείς να γίνεις ό,τι θελήσεις, Grace, αρκεί να το βάλεις στόχο» (εικόνα 3).

Στη συνέχεια, η γιαγιά προβαίνει σε μια ενέργεια που θα τυνώσει το ηθικό της Grace και θα την απεγκλωβίσει από κάθε σκέψη περί παραιτήσεως από τον στόχο της. Αποφασίζει να παρακολουθήσει με την εγγονή της μια παράσταση μπαλέτου, όπου πρωταγωνιστεί μια μπαλαρίνα από το Τρινιδάδ, απ' όπου κατάγεται και η γιαγιά. Δείχνοντας την αφίσσα όπου εικονίζεται η «όμορφη» μπαλαρίνα, η γιαγιά καλεί τη Grace, μαζί και το παιδί αναγνώστη-θεατή, να την παρατηρήσει, προκειμένου να διαπιστώσει πως είναι κι αυτή μαύρη –γεγονός που δεν δηλώνεται κειμενικά αλλά εικονογραφικά. Η εμπειρία αυτή τονώνει το αυτοσυναισθημα της μικρής ηρωίδας, η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα: «Μπορώ να γίνω ό,τι θελήσω». Αξιοπρόσεκτη είναι η σύγχρονη αμφίσημη της γιαγιάς σε συνδυασμό με στοιχεία της πολιτισμικής της υπαγωγής, όπως το τουρμπάνι στο κεφάλι και τις έντονες ενδυματολογικές αποχρώσεις.

Ουσιαστικά, η ενδυνάμωση της ατομικής της ταυτότητας της ηρωίδας είναι απόρροια της ενίσχυσης της συλλογικής της ταυτότητας. Η ισχυροποίηση της φυλετικής της συνείδησης και περηφάνιας την οδηγούν να αναπτύξει μια στρατηγική αντιμετώπισης της ρατσιστικής και σεξιστικής επίθεσης που δέχτηκε. Η Grace επικεντρώνεται στον στόχο της και μετά από πρόβες μιας ολόκληρης βδομάδας, είναι έτοιμη για την αναμενόμενη ακρόαση της παράστασης. Μέσα από την εξαιρετική εικονογράφηση της Binch, αποδίδεται η σιγουριά στις κινήσεις της Grace, η αυτοπεποίθηση που απονέμει το βλέμμα της και η δυναμική στάση του σώματός της. Τα στοιχεία αυτά θα της χαρίσουν τον πολυπόθητο ρόλο: «όλοι τη ψήφισαν», ενώ η συμμαθήτριά της, η οποία είχε προσπαθήσει να την αποτρέψει από τη διεκδίκηση του αντρικού πρωταγωνιστικού ρόλου, παραδέχτηκε: «Ήσουν φανταστική!». Η παράσταση τελικά πραγματοποιείται με επιτυχία και η Grace δικαιώνεται. Διαψεύδει τις προ-προκαταλήψεις των συμμαθητών της περί ανικανότητας ενός κοριτσιού, και μάλιστα μαύρου, να υποδυθεί ένα λευκό, αντρικό ρόλο. Δείχνει ικανοποιημένη και περήφανη, έχοντας κατορθώσει το 'αδύνατο'.

Η Hoffman προβάλλει το ρόλο του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ενίσχυση της ταυτότητας κάθε ατόμου. Η μητέρα κι η γιαγιά της Grace –πάντα απεικονιζόμενες με σαρκώδη χείλη χωρίς γενικότερα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της 'φυλής' τους που να τις καθιστούν καρικατούρες– την ενθαρρύνουν να στηρίζεται στις δυνατότητες της και να πιστεύει στον εαυτό της κι όταν στο τέλος η Grace τους λέει: «Αισθάνομαι ότι μπορώ να πάω πετώντας μέχρι το σπίτι», η μητέρα απαντάει: «πιθανώς να μπορείς» κι η γιαγιά συμπληρώνει: «αν η Grace βάλει κάτι στόχο, μπορεί να πετύχει ό,τι θελήσει». Μεταγράφοντας τη φράση αυτή στο δεύτερο ενικό πρόσωπο, δηλώνεται ευθέως η κυρίαρχη ιδέα της συγγραφέως που συνειδητά μεταβιβάζεται στο αναγνωστικό κοινό.

The Color of Home (Το χρώμα της πατρίδας)

Έντεκα χρόνια μετά το *Amazing Grace*, η Mary Hoffman συγγράφει το *The Color of Home* (2002)²¹ με κεντρικό χαρακτήρα αυτή τη φορά ένα μαύρο αγόρι από τη Σομαλία, τον Hassan. Ο ήρωας αντιμετωπίζει δυσκολίες προσαρμογής στο σχολείο, αφού μόλις πρόσφατα ήρθε με την οικογένειά του στην Αμερική μετά τον εκπατρισμό τους από τη Σομαλία. Φέρει άσχημες μνήμες από το παρελθόν, τις οποίες τις εξωτερικεύει μέσα από μια ζωγραφιά. Η δασκάλα του, αδυνατώντας να τον κατανοήσει, καλεί μια διερμηνέα στην τάξη. Τελικά, ο Hassan εκφράζεται, απελευθερώνεται από τα αρνητικά του συναισθήματα και σταδιακά ενσωματώνεται στο νέο περιβάλλον.

Η συγγραφέας, έχοντας κατά καιρούς εμπνευστεί κι άλλα βιβλία με ήρωες διαφόρων εθνοτικών και φυλετικών ομάδων, επιλέγει να αναδείξει στο συγκεκριμένο βιβλίο το θέμα της μετανάστευσης. Το θέμα αυτό, επίκαιρο και στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, αποτελεί την αφορμή για την εκδήλωση μιας σύγχρονης μορφής κοινωνικού ρατσισμού, του 'νεορατσισμού'. «Η μετανάστευση λειτουργεί στη συνείδηση των νεορατσιστών ως υποκατάστατο της 'φυλής' και με την έννοια αυτή αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς της ρατσιστικής θεωρίας και πράξης στη σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα» (Παπαδημητρίου, 2000:290).

Κεντρικό θέμα της ιστορίας δεν αναδεικνύεται η αντιμετώπιση του έγχρωμου Άλλου από την εσω-ομάδα –που αποτελείται στη συγκεκριμένη περίπτωση από τους μαθητές μιας σχολικής τάξης– αλλά η θέαση κι η εντύπωση που προκαλούν το κυρίαρχο περιβάλλον και οι Άλλοι στον έτερο. Η συγγραφέας επιλέγει να παρουσιάσει τις σκέψεις και τα συναισθήματα του έτερου, χρησιμοποιώντας το τέχνασμα του εσωτερικού μονολόγου. Ο Hassan αδυνατεί να δεχτεί τόσες διαφορές μεταξύ του παλιού και του νέου τρόπου ζωής, όπως τη διεξαγωγή του μαθήματος σε σχολική αίθουσα κι όχι στην ύπαιθρο, τον μουντό και υγρό καιρό σε αντίθεση με τον ηλιόλουστο στη Σομαλία, αλλά και το φαγητό λόγω προφανώς των διαφορετικών διατροφικών συνηθειών που επιβάλλουν γεωγραφικοί και θρησκευτικοί παράγοντες. Όσο για την αγγλική γλώσσα, είναι γι' αυτόν ακαταλαβίστικη.

Η Hoffman αντιστρέφει, λοιπόν, τη στερεοτυπική και μονόπλευρη αξιολογική θέαση του Άλλου από την ομάδα και παρουσιάζει το δυτικό πρότυπο ζωής μέσα από την οπτική ενός παιδιού που προέρχεται από ένα διαφορετικό περιβάλλον, ουσιαστικά άγνωστο για την πλειοψηφία των Δυτικών, την Αφρική. Ο έτερος βιώνει την εμπειρία της ένταξης σε ένα νέο περιβάλλον και δυσκολεύεται ακόμη και να την εκφράσει λεκτικά. Όλα γύρω του είναι καινούρια, ανοίκεια, γεγονός που τον οδηγεί σε εσωτερική σύγκρουση, μια σύνηθης αντίδραση για τους εκπατριζόμενους, σύμφωνα με τον Μασλούφ: «Πριν ριζώσουμε σε μια χώρα, έχουμε ξεριζωθεί από μια άλλη' πριν φτάσουμε σε μια χώρα, έχουμε αφήσει μια άλλη, και τα συναισθήματα του ανθρώπου απέναντι στη χώρα που εγκατέλειψε δεν είναι ποτέ απλά [...] Τα αισθήματα απέναντι στη χώρα που μας έχει υποδεχθεί δεν είναι λιγότερο αμφίσημα. Αν ήρθαμε εδώ είναι γιατί ελπίζαμε σε μια καλύτερη ζωή [...] Η προσδοκία μας

όμως συμβαδίζει και με το φόβο που προκαλεί το άγνωστο [...], φοβόμαστε μήπως μας απορρίψουν, μας ταπεινώσουν, έχουμε τα μάτια μας ανοιχτά μήπως μας περιφρονηθούν, μας ειρωνευτούν, μας οικτίρουν» (Μααλούφ, 2000:54-55).

Η πρώτη εικόνα του βιβλίου είναι ενδεικτική της πρώτης επαφής του έτερου με την ομάδα. Τα παιδιά στην αριστερή πλευρά της δισέλιδης εικόνας κοιτούν με περιέργεια τον νέο τους συμμαθητή, ενώ εκείνος απεικονίζεται στη δεξιά πλευρά, φοβισμένος, κρατώντας τη δασκάλα από το χέρι. Η δασκάλα απευθυνόμενη στα υπόλοιπα παιδιά τούς λέει:

«Από δω ο καινούριος σας συμμαθητής [...]Τ' όνομά του είναι Χασάν και κατάγεται από τη Σομαλία. Θέλω να τον κάνετε να νιώσει σαν το σπίτι του»

«Όμως για τον Χασάν η τάξη δεν έμοιαζε με το σπίτι του»

Τα παιδιά υποδέχονται φιλικά τον Hassan, όμως εκείνος δε νιώθει άνετα, δείχνει στενοχωρημένος και φοβισμένος (εικόνα 2). Ουσιαστικά, διαφαίνεται η πεποίθηση της συγγραφέως πως δεν αρκεί μόνο η θερμή υποδοχή της ομάδας προς τον έτερο, αλλά κι η θετική διάθεση εκείνου που νιώθει διαφορετικός και αιωρούμενος συναισθηματικά. Στη συνέχεια, η δασκάλα του –λευκή στην εικονιστική της εκδοχή– του δίνει πινέλα και μπογιές και τον καλεί να ζωγραφίσει ό,τι εκείνος θέλει. Το μήνυμα που προβάλλεται είναι πως «το παιδικό σχέδιο μας αφηγείται μια ιστορία με εικόνες [...], είναι σίγουρα τρόπος γραφής» (Κακίση-Παναγοπούλου, 1994:19), «είναι στην ουσία η μόνη γλώσσα που τα μηνύματά της γίνονται κατανοητά από όλους, πέρα από τα γλωσσικά σύνορα, πέρα από συνθήκες και πολιτισμούς» (Ψαράκη, 1995:129-134).

Το χαμόγελο κι οι φιλικές χειρονομίες της δασκάλας του –που δηλώνονται κειμενικά και εικονογραφικά– αποτελούν μηνύματα μη λεκτικής συμπεριφοράς με παγκόσμια αναγνωσιμότητα κι ενθαρρύνουν τον Hassan. Αρχίζει, λοιπόν, να ζωγραφίζει στο καβαλέτο με έντονα χρώματα το σπίτι του στη Σομαλία, την εννιαμελή οικογένειά του, τα ζώα τους. Όλα τα παραπάνω δηλώνονται κειμενικά, αλλά αναπαρίστανται και εικονογραφικά στο αριστερό πάνω μέρος της δισέλιδης εικόνας ως σκέψεις του Hassan. Η γαλήνια αυτή ζωγραφιά δεν αργεί να μετατραπεί σε αναπαράσταση της φρίκης που βίωσε ο ίδιος με την οικογένειά του πριν εκπατριστούν. Τα φωτεινά χρώματα που είχε μέχρι τώρα χρησιμοποιήσει αντικαθίστανται από το κόκκινο, το μοβ, το μαύρο, σύμβολα του αίματος, του πένθους, της θλίψης και του πόνου (Κακίση, 1994:129-144). Η δασκάλα αδυνατεί να καταλάβει το λόγο που κατάστρεψε τη ζωγραφιά του, λέγοντάς του: «Το χάλασες. Τι κρίμα!». Το λυπημένο ύφος της φωνής της, εκλαμβάνεται από τον Hassan ως δείγμα κατανόησης.

Το επικοινωνιακό αυτό χάσμα θα προσπαθήσει να καλύψει η διερμηνέας που καλεί η δασκάλα στην τάξη, μια πράξη σύμφωνη με τις αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Αξιοπρόσεκτη είναι η εμφάνιση της Σομαλής διερμηνέως, η οποία φορά «ένα μαύρο χιτζάμπ ²² όπως η μητέρα του– μόνο που αυτή φορά μπλου τζιν κι ένα μαύρο δερμάτινο σακάκι, όπως μια δυτική γυναίκα». Το σχόλιο αυτό αλλά κι η εικονιστική αντιπαραβολή της εμφάνισης της μητέρας του Hassan με αυτή της διερμηνέως, παρουσιάζουν δυο διαφορετικές εκδοχές των ατόμων που μεταναστεύουν σε άλλες χώρες. Ορισμένοι διατηρούν ακέραια τα παραδοσιακά στοιχεία της χώρας καταγωγής τους, ενώ άλλοι ενσωματώνουν σ' αυτά κάποια από τα στοιχεία της χώρας υποδοχής. Μέσα από την κειμενική και εικονογραφική απεικόνιση του τρόπου ένδυσης των μεταναστών, αποδίδεται ρεαλιστικά και δίχως στερεοτυπίες μια όψη της ζωής τους, αντανακλώντας βαθύτερα μηνύματα.

Το ενδιαφέρον της δασκάλας αλλά και η επαφή του με άτομο της ίδιας φυλετικής καταγωγής, προσδίδουν στον Hassan ασφάλεια και τονώνουν το αυτοσυναισθημά του. Αρχίζει, λοιπόν, να αφηγείται τα φρικτά γεγονότα που βίωσε με τους δικούς του, την εκτέλεση του θείου του και τη διαδικασία της βίαιης μετανάστευσής τους από τη Σομαλία στην Αμερική. Ο αφηγηματικός χρόνος διακόπτεται από μια σύντομη αναδρομή, μια χρονική μετακίνηση προς το παρελθόν, η οποία δηλώνεται εικονικά από την αλλαγή στο στήσιμο της εικονογράφησης. Στο πάνω μέρος μιας δισέλιδης εικόνας, απεικονίζεται ο Hassan κρυμμένος κάτω από ένα κρεβάτι αγκαλιά με τη γάτα του, να κρατά το στόμα του κλειστό από τρόμο, ενώ δίπλα του να στέκεται κάποιος φορώντας αρβύλες και κρατώντας όπλο. Στο κάτω μέρος, παρουσιάζεται η φυγή της οικογένειάς με τη νύχτα. Ο Hassan δεν κατανοεί γιατί εγκαταλείπουν άρον-άρον το σπίτι τους. Βλέπει τον πατέρα του να παίρνει μαζί του το Κοράνι και το χαλάκι της προσευχής, ενώ εκείνος το μόνο που θέλει να πάρει μαζί του είναι η Μούσα, η γάτα του. Με την αναφορά στα δυο αυτά θρησκευτικά σύμβολα των μουσουλμάνων –για τα οποία ο δυτικός κόσμος έχει σχηματίσει μια στερεοτυπική εικόνα στα όρια της δαιμονοποίησης– η συγγραφέας προβάλλει την ιερότητα τους για τους πιστούς του Ισλάμ, με αυθεντικό τρόπο και δίχως υπερβολές.

Στο επόμενο δισέλιδο απεικονίζεται σε τέσσερα σκίτσα το μακρύ ταξίδι από την πατρίδα στην χώρα προορισμού. Η συνέχεια της εξιστόρησης είναι επίσης σκληρή. Η οικογένεια παρέμεινε για αρκετό χρονικό διάστημα σε μια κατασκήνωση προσφύγων– προφανώς σε κάποια απ' αυτές που οργανώνουν κυβερνητικές ή μη κυβερνητικές ομάδες– όπου καθημερινά περίμεναν στη σειρά για το συσσίτιο. Εκεί οι λεηλασίες αποτελούσαν συχνό φαινόμενο: «Οι άνθρωποι έκλεβαν πράγματα και τα κοσμήματα της μητέρας μου εξαφανίστηκαν...» –αναμφίβολα ένα αιχμηρό σχόλιο της συγγραφέως για την αδυναμία των φιλόanthρωπων Δυτικών να προστατέψουν τον άμαχο πληθυσμό. Όσο για την εικόνα του συσσιτίου αποτελεί ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας, θυμίζοντας τις εικόνες που κατά καιρούς φτάνουν στον ανεπτυγμένο κόσμο από τα διάφορα μέσα επικοινωνίας.

Τελικά η πολυμελής οικογένεια διασπάται και μόνο ο Hassan με τον πατέρα του, τη μητέρα και την αδερφή του καταφέρνουν να φύγουν με προορισμό την Αμερική. Όμως, «φοβήθηκα όταν είδα το αεροπλάνο με το οποίο θα πετούσαμε, γιατί σκέφτηκα πως μπορεί να είχαν τοποθετήσει βόμβες μέσα σ' αυτό», δηλώνει ο Hassan. Η φράση αυτή ειπωμένη από ένα μουσουλμανόπαιδο έναν χρόνο μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 –το βιβλίο εκδόθηκε το 2002– αντανακλά το κλίμα τρόμου που έχει επικρατήσει σε ολόκληρο τον κόσμο κι έχει βέβαια περάσει και στη ψυχοσύνθεση των παιδιών. Η επιλογή της συγγραφέως να αποδώσει σ' ένα μουσουλμάνο τη στερεοτυπική ιδέα περί ζωσμένων με εκρηκτικά αεροπλάνων που ταξιδεύουν στη Δύση, αποτελεί αναμφίβολα κατάρριψη της διαδεδομένης ρατσιστικής πεποίθησης πως όλοι οι μουσουλμάνοι είναι εν δυνάμει ή εν ενεργεία τρομοκράτες.

Όλα αυτά, ο Hassan τα εξωτερικεύσε με αφορμή μια ζωγραφιά και βρήκε την ανταπόκριση και την κατανόηση στο πρόσωπο της δασκάλας του. Η τέχνη λειτουργήσε θεραπευτικά (art therapy) για τον μικρό πρωταγωνιστή. Στη συνέχεια της αφήγησης απεικονίζεται δραστήριος και χαμογελαστός. Συνάπτει την πρώτη του φιλική σχέση με ένα λευκό αγόρι και παίζουν μαζί μπάλα. Όσο για την τελευταία σκηνή του βιβλίου που είναι το εσωτερικό του καινούριου σπιτιού της οικογένειας, είναι ανοιχτή σε πολλές ερμηνείες. Η οικογένεια έχει πλέον μετατραπεί σε πυρηνική, το κατεξοχήν πρότυπο του οικογενειακού σχήματος στις ανεπτυγμένες χώρες. Στον τοίχο του σπιτιού είναι κρεμασμένο το πολύχρωμο χαλί προσευχής, αναπόσπαστο κομμάτι της πίστης τους. Το σπίτι είναι σχεδόν άδειο, μόνο μ' ένα τραπέζι κι ένα χαλί στο πάτωμα για να κάθονται. Όμως, στο παράθυρο εικονίζεται ένα γλαστράκι με ένα μικρό φυτό, σύμβολο ζωής, ελπίδας, ψυχικής ανθοφορίας. Το αυτοσυναίσθημά του Hassan έχει τονωθεί και η αυτό-εικόνα του έχει ενδυναμωθεί. Πλέον, βλέπει τριγύρω του χρώματα, μέχρι κι «ο ήλιος βγήκε κι ο ουρανός φαίνονταν καταγάλανος από το παράθυρό τους». Η φυσική ηρεμία κι η γαλήνη συνταιριάζουν με τη ψυχολογική κατάσταση του ήρωα, ο οποίος εκδηλώνει πλέον τη θέληση να μάθει τη γλώσσα της χώρας υποδοχής του.

Τελειώνοντας, αξίζει να σημειωθεί πως η Hoffman εμπνεύστηκε την ιστορία με τον Hassan από αληθινά πρόσωπα που βίωσαν την εμπειρία του εκπατισμού, όπως δηλώνει με την αφιέρωση του βιβλίου της. Πάντως, είτε μέσω προσωπικών εμπειριών, είτε απλά ως πολίτες της σύγχρονης πλουραλιστικής κοινωνίας, τόσο η ίδια όσο κι εικονογράφος Karin Littlewood –και οι δυο διαμένουν στη Μεγάλη Βρετανία και είναι λευκές– καταφέρνουν να απεικονίσουν με αυθεντικό τρόπο τόσο την εξωτερική εμφάνιση όσο και τις συνήθειες της μουσουλμανικής κοινότητας. Ειδικά για την εικονογράφηση, είναι αξιοπρόσεκτο πως σε κάποιο σημείο του βιβλίου προχωρά πέρα από την κειμενική αφήγηση. Η Littlewood απεικονίζει κι άλλες μανάδες, εκτός από του Hassan, να φορούν ισλαμική μαντίλα, στοιχείο που καταδεικνύει την αυτονόητη ποικιλομορφία των σύγχρονων πληθυσμών που διαμένουν στις δυτικές κοινωνίες.

The Other Side (Η Άλλη πλευρά)

Το πολυβραβευμένο βιβλίο *The Other Side*²³ αποτελεί ένα από τα γνωστότερα έργα της διακεκριμένης συγγραφέως Jacqueline Woodson, η οποία έχει τιμηθεί μεταξύ άλλων με το βραβείο «Coretta Scott King»²⁴ και του δημοφιλούς εικονογράφου Earl Bradley Lewis. Και οι δύο δημιουργοί είναι Αφροαμερικανοί κι έχουν πραγματευτεί σε πολλά έργα τους το θέμα των διαφυλετικών σχέσεων με κεντρικούς χαρακτήρες που υπάγονται κατά πλειοψηφία στη μαύρη φυλετική ομάδα. Στο συγκεκριμένο βιβλίο παρουσιάζουν το θέμα του θεσμοθετημένου φυλετικού διαχωρισμού ('segregation') από εσωτερική προοπτική, αφού αποτελεί πρόσφατο κομμάτι της συλλογικής μνήμης της φυλετικής τους ομάδας.

Η ιστορία αφορά δύο κορίτσια που κατοικούν δίπλα-δίπλα, όμως η απόσταση που τα χωρίζει είναι ουσιαστικά απροσπέλαστη. Εκτός από τον πραγματικό φράχτη που χωρίζει τις αυλές των δυο κοριτσιών, υπάρχει κι ο κοινωνικός 'φράχτης' που θεμελιώνεται στο χρώμα του δέρματος και ανυψώνεται μεταξύ των λευκών και των μαύρων πολιτών. Τελικά, τα κορίτσια θα καταρρίψουν τον παραλογισμό των μεγάλων και θα συνάψουν μια δυνατή φιλία. Η συνειδητή ιδεολογική πεποίθηση της Woodson περί ετερότητας και διακρίσεων υποδηλώνεται από το συμβολισμό του τίτλου, ενώ έχει δηλωθεί ξεκάθαρα και από την συγγραφέα: «Ήθελα να γράψω για το πόση δύναμη έχουν τα παιδιά. Η Κλόβερ και η Άννυ εναντιώθηκαν στον φυλετικό διαχωρισμό με το να γίνουν φίλες. Δεν πιστεύουν στις ιδέες των ενηλίκων για τα πράγματα γι' αυτό κάνουν ό,τι μπορούν για να αλλάξουν τον κόσμο. Όλοι έχουμε αυτή τη δύναμη»²⁵.

Μάλιστα, η συγγραφέας παραδέχεται ότι επιδίωξη της ήταν να θίξει την επικαιρότητα του φυλετικού διαχωρισμού στη σύγχρονη κοινωνία, όμως η έμπνευση του εικονογράφου να τοποθετήσει εικονογραφικά την ιστορία στη δεκαετία του '50, πριν ακόμη αναπτυχθεί δυναμικά το κίνημα των μαύρων για την κατάκτηση των ατομικών τους δικαιωμάτων (Civil Rights Movement), τροποποίησε το βασικό της μήνυμα. Η νέα αυτή διάσταση που δόθηκε στο βιβλίο –αποδεικνύοντας τη δυναμική επίδραση που μπορεί να έχει η εικονογράφηση στη μετάδοση μηνυμάτων– τού προσέδωσε μεγαλύτερη αποδοχή, αφού σύμφωνα με τη Woodson: «οι άνθρωποι μιλούν πιο εύκολα για τον φυλετικό διαχωρισμό σαν ένα ζήτημα του παρελθόντος παρά για την προσπάθεια που πρέπει να γίνει ακόμη στο θέμα αυτό» (Caswell, 2005). Υποστηρίζει, επομένως, πως η τοποθέτηση της ιστορίας στο παρελθόν συντελεί στην αποστασιοποίηση του αναγνώστη και την κριτική τοποθέτησή του απέναντι σε ένα τόσο σοβαρό και δυστυχώς ακόμη υπαρκτό ζήτημα.

Εξαιρετικής εμπνεύσεως είναι και το τέχνασμα της συγγραφέως να τοποθετήσει τη λευκή ηρωίδα, την Annie, στο ρόλο του Άλλου που βιώνει τη περιθωριοποίηση και τη μαύρη, τη Clover, ως πρωτοπρόσωπο αφηγητή και μέλος της κυρίαρχης ομάδας των μαύρων κοριτσιών. Το κεντρικό ζήτημα που προβάλλεται κειμενικά και εικονογραφικά –αφού τοποθετείται σε πρώτο πλάνο– είναι ο φράχτης, με πραγματική και συμβολική διάσταση. Στις δυο πλευρές του κατοικούν οι δυο ηρωίδες. Σε πρώτο πλάνο εικονίζεται το μαύρο κορίτσι να κάνει κούνια, έχοντας γυρισμένη την πλάτη στον αναγνώστη –στοιχείο που υποδηλώνει τη μοναξιά της ηρωίδας. Η μητέρα της τής έχει απαγορεύσει να περάσει στην άλλη μεριά του φράχτη, γιατί δεν είναι «ασφαλές». Εκφράζεται, έτσι, μια στερεοτυπική αντίληψη περί επικινδυνότητας του Άλλου που είναι στην απέναντι πλευρά και τυγχάνει να είναι λευκός. Στο βάθος της εικόνας παρουσιάζεται το λευκό κορίτσι γαντζωμένο στον φράχτη, πρόθυμο να γνωριστούν.

Εν τέλει, την πρώτη κίνηση κάνει η Annie, η οποία ρωτά τη Clover και τις φίλες της αν μπορεί να παίξει μαζί τους. Η απέχθειά τους για το λευκό κορίτσι απεικονίζεται ξεκάθαρα, φανερώνοντας την άκριτη υιοθέτηση των ρατσιστικών απαγορεύσεων των μεγάλων. Μια εξ αυτών, η Sandra, της απαντά αμέσως αρνητικά κάτι που προκαλεί αμηχανία στην αφηγήτρια: «..η Σάντρα είπε όχι χωρίς καν να μας ρωτήσει. Δεν ξέρω τι θα απαντούσα. Μπορεί ναι. Μπορεί όχι», σκέφτεται προβληματισμένη η Clover.

Στη συνέχεια, τα δυο κορίτσια διασταυρώνονται στο δρόμο με τις μητέρες τους και πάλι αρκούνται στη βλεμματική επαφή. Αλλά κι αυτό είναι κατακριτέο από τον ενήλικα: «Μην κοιτάς έτσι', είπε η μαμά. 'Δεν είναι ευγενικό'. Στον παραλογισμό που επιβάλλει η φυλετικός διαχωρισμός, ακόμη και το βλέμμα ποινικοποιείται. Πώς τεκμηριώνεται αυτό άραγε; «Επειδή πάντα έτσι ήταν τα πράγματα», δηλώνει η μητέρα της Clover, αποδεχόμενη μοιρολατρικά την επικρατούσα κατάσταση. Για την αφηγήτρια, «εκείνο το καλοκαίρι όλοι κι όλα

στην άλλη πλευρά του φράχτη φαίνονταν μακρινά», οι δυο κόσμοι, ο άσπρος κι ο μαύρος, απείχαν πολύ μεταξύ τους.

Εγκλωβισμένη για καιρό στις απαγορεύσεις που τις έθετε η μητέρα της, η Clover θα σπάσει για πρώτη φορά τα κοινωνικά δεσμά και θα νιώσει «ελεύθερη» και «γενναία εκείνη την ημέρα». Για πρώτη φορά θα πλησιάσει κοντά στον φράχτη. Μόλις την αντικρίζει η Annie, την ρωτά τ' όνομά της και αμέσως συστήνεται κι αυτή. Η επιθυμία της να γνωριστούν φανερώνας και πάλι εικονογραφικά. Εκείνη αγγίζει τον φράχτη, ενώ η Clover με τα χέρια πίσω από το σώμα της, δείχνει ακόμη διστακτική κι αμφιταλαντευόμενη. Το πρώτο βήμα όμως έγινε και οι δυο είναι χαρούμενες. Μόλις αντάλλαξαν ονόματα, το κύριο στοιχείο της ταυτότητας κάθε ατόμου. Όταν θα έρθει η σειρά της Clover να αγγίξει το φράχτη, η Annie θα κάνει πρώτη την υπέρβαση. Κάθεται πάνω στον φράχτη και λέει με υπονοούμενο στη Clover: «Ένας τέτοιος φράχτης φτιάχτηκε για να κάθεται κανείς πάνω του». Εκείνη διστάζει, λέγοντάς πως η μητέρα της τής απαγορεύει να περάσει τον φράχτη κι η Annie της απαντά με εκείνη την εφευρετικότητα που διακρίνει την παιδική σκέψη: «κι η μαμά μου λέει το ίδιο ακριβώς. Μα δεν μου έχει απαγορεύσει το να κάθομαι πάνω του» (εικόνα 1). Η λευκή ηρωίδα, σε αντίθεση με τη μαύρη παρουσιάζεται ως δυναμικότερη προσωπικότητα, πιο απελευθερωμένη, που παίρνει την πρωτοβουλία να καταρρίψει τον παράλογο διαχωρισμό, θεσμοθετημένο από τους μεγάλους και συγκεκριμένα από τους λευκούς. Γι' αυτό κι η συγγραφέας επιλέγει έναν λευκό ήρωα και μάλιστα κορίτσι, για να 'επανορθώσει'.

Οι δυο ηρωίδες αντιμετωπίζουν το εμπόδιο με το τέχνασμα της ανοικείωσης. Μετατρέπουν το φράχτη από σύνορο διαχωρισμού σε σύνορο φιλίας. «Εκείνο το καλοκαίρι εγώ κι η Άννυ καθίσαμε στον φράχτη και κοιτάξαμε όλο τον κόσμο γύρω μας», δηλώνει η αφηγήτρια ανακουφισμένη. Η φιλία τους γίνεται αντιληπτή από τη μητέρα της Clover, η οποία παραδόξως δεν επεμβαίνει αποτρεπτικά. Ίσως διαισθάνεται πως η νέα γενιά θα ανατρέψει τον ανθρώπινο παραλογισμό και θα γκρεμίσει τα 'τείχη' πολλών ετών.

Η επαφή, όμως, ενός ατόμου από μια κυρίαρχη ομάδα με τον έτερο, προκαλεί στα μέλη της δυσφορία, αποδοκιμασία που μπορεί να φτάσει μέχρι την απέχθεια, υπό τον φόβο της διάλυσης της ψευδούς ομοιογένειάς της. «Όταν η Σάντρα κι άλλες με κοιτούσαν περιεργα, έκανα πως δεν μ' ένοιαζε», λέει η Clover κι αποφεύγει να τις κοιτά. Ώσπου μια μέρα, οι δυο ηρωίδες παίρνουν το θάρρος να πλησιάσουν τα κορίτσια και τις ζητούν να παίξουν μαζί τους. Αυτή τη φορά η Sandra δεν απαντά αρνητικά, αποκρίνεται: «δεν με νοιάζει». Την απάντηση αυτή την εκλαμβάνουν ως θετική κι η μαύρη ηρωίδα επανεντάσσεται στην ομάδα, ενώ η λευκή εισέρχεται για πρώτη φορά στην απαγορευμένη ζώνη των μαύρων. Η επαφή μέσω του παιχνιδιού αποτελεί το αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησης των προ-προκαταλήψεων που φέρουν τα παιδιά.

Η φιλία που συνάπτουν τα κορίτσια είναι τόσο δυνατή που όλες μαζί κάθονται πάνω στο φράχτη. Δεν είναι, όμως, ξέγνοιαστες, αλλά προβληματισμένες. Και πάλι η Annie παίρνει την πρωτοβουλία κι εκφράζει την σιωπηρή σκέψη των κοριτσιών:

«Κάποια μέρα κάποιος θα 'ρθει και θα ρίξει αυτόν τον φράχτη»

Η Clover κουνά καταφατικά το κεφάλι της και επαναλαμβάνει: «κάποτε». Μια φράση που αναμφίβολα υποδηλώνει την ελπίδα, την προσδοκία της νέας γενιάς να καταρριφθούν τα σύνορα, να ξεπεραστούν τα εμπόδια που οι μεγάλοι, τόσο παράλογα, υψώνουν ανάμεσά τους. Κι αν δεν γκρεμιστεί ένας φράχτης, μπορεί να μετατραπεί σε σύμβολο ειρήνης και πάνω του να στεριώσει μια φιλία.

Wings (Φτερά)

Ο Icarus Jackson ξεχωρίζει από τ' άλλα παιδιά ` έχει φτερά. Το ιδιαίτερο αυτό γνώρισμα προκαλεί βλέμματα απέχθειας, περιφρόνησης κι απόρριψης από το κοινωνικό του περίγυρο. Η μόνη που θα τον υποστηρίξει και θα τον βοηθήσει να αποκτήσει αυτοπεποίθηση είναι μια συμμαθήτριά του, η οποία είναι κι αυτή θύμα κοινωνικού αποκλεισμού. Τα δύο παιδιά θα καταφέρουν, τελικά, να απεγκλωβιστούν από το φόβο και το αίσθημα κατωτερότητας που τους έχουν εμψύσει κι ο Icarus θα αντιληφθεί τη θετική διάσταση της ιδιαιτερότητάς του. το χάρισμα να πετά ελεύθερος.

Αυτή είναι η ιστορία του Wings²⁶, που έγραψε και εικονογράφησε ο Christopher Myers, γιος του διάσημου και πολυβραβευμένου συγγραφέα παιδικών βιβλίων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής Walter Dean Myers. Είναι Αφροαμερικανός και κατοικεί στο Brooklyn, μια περιοχή με έντονο το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας. Τα έργα του είναι προσανατολισμένα στην κοινότητα των μαύρων κι επιδίωξή του είναι να προβάλλει με αυθεντικότητα τον τρόπο ζωής τους και τις συνήθειές τους: «...καθήκον μου είναι να λέω ιστορίες για τη γειτονιά μου [...] να μιλώ για τους μαύρους με τον τρόπο που επιθυμώ εγώ να αποτελούν αντικείμενο συζήτησης. Συμβαίνει συχνά, να κοιτάς στη τηλεόραση, στα περιοδικά, στην εφημερίδα, και η μόνη περίπτωση να δεις μαύρους είναι όταν μας συλλαμβάνουν ή μας πυροβολούν»²⁷.

Στο Wings, ο Myers δηλώνει ξεκάθαρα την ιδεολογική του πρόθεση στο κάλυμμα του βιβλίου: «ήθελα να δημιουργήσω ένα βιβλίο που να λέει στα παιδιά ποτέ να μην εγκαταλείπουν τα πράγματα που τους κάνουν διαφορετικούς, να είναι περήφανοι για ό,τι τους κάνει μοναδικούς. Κάθε παιδί έχει τη δική του ομορφιά, τις κλίσεις του...». Η πρόθεσή του αυτή αντανακλάται και στη μεταφορική χροιά του τίτλου. Το Wings υποδηλώνει την ελευθερία του ατόμου, την απελευθέρωσή του από καθετί που τον καθλώνει, τον υπονομεύει. Όσο για το όνομα του βασικού χαρακτήρα, παραπέμπει ξεκάθαρα στον ομώνυμο ήρωα της ελληνικής μυθολογίας. Η μόνη διαφορά είναι πως τα φτερά του Icarus είναι φυσικά, όχι κατασκευασμένα. Ο συγγραφέας ανασκευάζει, λοιπόν, το μύθο και τοποθετεί τον ήρωά του στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, Μόνο που αντί για τον ήλιο, είναι οι συνάνθρωποι του ήρωα που αποτελούν εμπόδιο στην αυτοπραγμάτωσή του.

Ο Myers επιτυγχάνει με επιδεξιότητα να συνδυάσει την αισθητική με την αφηγηματική λειτουργία των εικόνων, επιλέγοντας την τεχνική του κολάζ σε όλο το σώμα της εικονογράφησης. Παρουσιάζει τον ήρωα ως φιγούρα από μαύρο χαρτί, να φορά κόκκινη μπλούζα, μπλε σορτσάκι, πολύχρωμα παπούτσια και να έχει στην πλάτη του άσπρα φτερά. Η εικονιστική εκδοχή του Icarus παραπέμπει φανερά στον γνωστό πίνακα του Matisse Icarus (1947), φιλοτεχνημένος με την ίδια τεχνική.

Ο Ikarus είναι μαύρος, γνώρισμα που παρουσιάζεται μόνο εικονογραφικά, και έχει δυο μεγάλα άσπρα φτερά στην πλάτη του, στοιχείο τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους, όπως δηλώνεται κειμενικά. Η ετερότητά του υποδηλώνεται από την πρώτη κιόλας φράση του κειμένου: «Κοιτάξτε εκείνο το παράξενο αγόρι!», λένε όλοι από τη γειτονιά και τον δείχνουν επίμονα, ενώ εκείνος πετά πάνω από τις στέγες των σπιτιών τους (εικόνα 4). Το πρώτο στοιχείο που αναφέρεται για τον ήρωα δεν είναι το όνομά του ή κάποιο άλλο στοιχείο της ταυτότητάς του, αλλά η παράταιρη εμφάνισή του. Η ομάδα αντιδρά στην παρουσία του έτερου στους κόλπους της λεκτικά και μη λεκτικά. Δεν διστάζει από την πρώτη κιόλας επαφή να τον στιγματίσει ως «παράξενο» και δακτυλοδεικτούμενο.

Η μόνη που τον αποδέχεται είναι μια συμμαθήτριά του, η οποία αποτελεί και την ομοδιηγητική αφηγήτρια που συμμετέχει στην ιστορία ως αυτόπτης μάρτυρας. Σ' εκείνη μόνο φαντάζουν τα φτερά του «μεγάλα, δυνατά, περήφανα που τον ακολουθούσαν όπου πήγαινε», υποδηλώνοντας, ίσως, τη μακριά παράδοση της φυλετικής και πολιτισμικής ομάδας υπαγωγής του ήρωα. Μάλιστα, έχοντας βιώσει κι εκείνη τον στιγματισμό, είναι σε θέση να κατανοήσει τη ψυχολογική κατάσταση του Ikarus, κάτι που δεν συμβαίνει με τους υπόλοιπους συμμαθητές του:

«Ολόκληρο το σχολείο τον κοιτάζε επίμονα και τον κουτσομπούλευε. Μουρμούριζαν για τα φτερά του και τα μαλλιά του και τα παπούτσια του».

Κάποιες από τις εικονιζόμενες φιγούρες που τον περιτριγυρίζουν είναι κι αυτές μαύρες. Έχουν, άραγε, το ίδιο χρώμα δέρματος με τον ήρωα ή αποτελούν σκιώδεις μορφές που τον καταδιώκουν; Μήπως, τελικά, είναι μέλη της φυλετικής του ομάδας που τον υπονομεύουν, επειδή ο Ikarus διαθέτει το χάρισμα να πετά και να απελευθερώνεται από τα επίγεια, προκαλώντας στους υπόλοιπους ένα αίσθημα μειονεξίας;

Εκτός των άλλων, ο δάσκαλός τον κατηγορεί, επειδή με τα φτερά του αποσπά την προσοχή των συμμαθητών του. Ο ήρωας αποτελεί τον αποδιοπομπαίο τράγο που χρεώνεται την αδυναμία του δασκάλου να επιβληθεί στους μαθητές του και διασφαλίζει την εύρυθμη λειτουργία της τάξης. Ενθαρρυνμένοι από το πρότυπο συμπεριφοράς του δασκάλου, οι μαθητές αποδοκιμάζουν εντονότερα τον Ikarus, ξεσπώντας όλοι μαζί σε ένα κοροϊδευτικό γέλιο. «Σε λίγο όλα τα παιδιά γελούσαν με τα 'άχρηστα' φτερά του Ikarus Jackson». Η ειρωνεία κι η κοροϊδία αποτελούν εκδηλώσεις ρατσιστικής συμπεριφοράς. Οτιδήποτε δεν αντιστοιχεί στο αξιολογικό σύστημα της ομάδας και δεν είναι σύμφωνο με τις δικές της, 'φυσικές', 'αυθεντικές' νόρμες, φαίνεται 'άχρηστο', ανόητο. Στην ουσία, καθετί αλλότριο γεννά την ανασφάλεια, την καχυποψία, το φόβο που οδηγεί τελικά στην επιθετικότητα (Τζελούν, 1998:19-25).

Από τη μεριά του, ο ήρωας επιθυμεί την αποδοχή των συμμαθητών του και την ένταξή του στην ομάδα. Σα μια πράξη καλής θελήσεως, πετά ψηλά πάνω από την αυλή του σχολείου και βάζει ένα εντυπωσιακό καλάθι στη μπασκέτα. Η ενέργειά του αυτή, όμως, παρερμηνεύεται και προκαλεί τη γενική δυσαρέσκεια: «σε κανέναν δεν αρέσει η επίδειξη», του είπε ένα αγόρι κι όλοι κράτησαν σφιχτά τις μπάλες στα χέρια τους. Ο Ikarus, απογοητευμένος από την απόρριψη της ομάδας, απομακρύνεται με σκυμμένο το κεφάλι και τα χέρια στις τσέπες, «σέρνοντας πίσω του τις φτερούγες του». Είναι καταφανής η αδυναμία του έτερου να αντιδράσει και να υπερασπιστεί το δικαίωμά του στην ετερότητα. Μόνη του επιλογή είναι η φυγή. Έτσι, πετά μακριά από τα επικριτικά βλέμματα και τις πρακτικές ρατσιστικής αντιμετώπισης.

Η αφηγήτρια παρακολουθεί παθητικά τα γεγονότα, αδύναμη κι εκείνη να παρέμβει και να υποστηρίξει τον Ikarus ενώπιον της παράλογης συμπεριφοράς της ομάδας. Οι τύψεις την πιέζουν να δράσει. Αρχίζει να τρέχει στους δρόμους και να ψάχνει το «φτερωτό αγόρι». Όταν τον εντοπίζει, ο ήρωας «πάσχιζε να κρατηθεί στον αέρα. Τα φτερά του ήταν λυγισμένα και το κεφάλι του γυρτό προς τα κάτω». Έχοντας εσωτερικεύσει τη περιφρόνηση και την αποδοκιμασία της ομάδας, αισθάνεται εγκλωβισμένος στο αίσθημα κατωτερότητας και ανασφάλειας. Η απόρριψη τον οδηγεί σταδιακά στην πτώση, η οποία απεικονίζεται σε φόντο μπλε, παραπέμποντας στην πτώση του μυθολογικού ήρωα στο πέλαγος. Τελικά, προσγειώνεται στην κορυφή ενός κτιρίου και μένει εκεί μαζί με τα περιστέρια. Τουλάχιστον, «τα περιστέρια δεν κοροϊδεύουν τους ανθρώπους».

Ούτε εκεί, όμως, βρίσκει την ηρεμία του, αφού ένας αστυνομικός τον καλεί να κατέβει κάτω και τον προειδοποιεί: «Προσγειώσου. Θα 'χεις μελάδες, θα χτυπήσεις!». Στη σκέψη της αφηγήτριας ο Ikarus φαντάζει ως φυλακισμένος, γι' αυτό αναρωτιέται: «θα μπορούσε ο αστυνομικός να τον βάλει φυλακή επειδή πετάει, επειδή είναι τόσο διαφορετικός;». Το ερώτημα μεταγράφεται ως εξής: «Ποινικοποιείται η διαφορετικότητα;». Το σίγουρο είναι πως ο έτερος αισθάνεται πάντα δέσμιος του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης που υφίσταται.

Βλέποντας το περιστατικό με τον αστυνομικό, τα παιδιά ξεσπούν πάλι σε γέλια. Αυτή τη φορά, όμως, ο ήρωας δεν αντέχει την κατακραυγή και πέφτει στο έδαφος. Η ανώμαλη προσγείωση του Ikarus προκαλεί την αγανάκτηση της αφηγήτριας, η οποία για πρώτη φορά εξωτερικεύεται και ξεσπά στο πλήθος: «Σταματήστε [...] Αφήστε τον ήσυχο». Όλοι σίωπησαν κι εκείνη βρίσκει το θάρρος και του λέει: «κάτι που έπρεπε να του το 'χε πει κάποιος νωρίτερα: 'Πετάς πολύ ωραία'». Η κοπέλα τον επιβραβεύει κι εκείνος για πρώτη φορά χαμογελά και πετά ξανά ψηλά. Πλέον, είναι και οι δυο χαρούμενοι. Η αφηγήτρια γιατί επιτέλους βρήκε τη δύναμη να υπερασπιστεί κάποιον που βίωνε, όπως κι αυτή, τον χλευασμό και να εναντιωθεί στους διώκτες της ίδιας και του Ikarus. Ο μαύρος, φτερωτός ήρωας είναι ικανοποιημένος επειδή κάποιος νοιάστηκε γι' αυτόν και τον προστάτεψε από την αυτοκαταστροφή. Μόνο που χρειάστηκε η επέμβαση κάποιου Άλλου, προκειμένου να ισχυροποιήσει την αυτοεικόνα του και να νοηματοδοτήσει τον εαυτό του, εντός της κυρίαρχης ομάδας.

Peau noire Peau blanche (Μαύρη επιδερμίδα Λευκή επιδερμίδα)

Η αναγωγή του χρώματος του δέρματος σε στατικό και απόλυτο συστατικό της ταυτότητας ενός ατόμου αποτελεί ψευδή, «πολιτική κατασκευή», αφού νοηματοδοτείται κάθε φορά ανάλογα με το πλαίσιο και το μέτρο σύγκρισης (Shu Lee, 1999:295). Το ζήτημα αυτό αναδεικνύει ευρηματικά το βιβλίο Peau noire Peau blanche²⁸. Οι πολυβραβευμένοι και καταξιωμένοι δημιουργοί του, ο συγγραφέας Yves Bichet κι ο εικονογράφος Mireille Vautier –λευκοί και οι δύο– επιτυγχάνουν να επανεξετάσουν μυθοπλαστικά την έννοια

της λευκότητας και τη νοηματοδότησή της σε δυο διαφορετικές οικονομικο-πολιτισμικές κοινωνίες. Κι όλα αυτά μέσα από τη ρεαλιστική αφήγηση του κεντρικού χαρακτήρα, του μικρού Issam. Στο ρόλο του μοδιστηγικού αφηγητή, ο Issam περιγράφει τη ζωή της ποικιλόμορφης οικογένειάς του. Ο μπαμπάς του είναι από τη Σενεγάλη κι η μητέρα του από τη Γαλλία, όπου και διαμένουν προσωρινά. Λόγω του μαύρου χρώματος της επιδερμίδας του, ο ήρωας βιώνει συχνά τη ρατσιστική συμπεριφορά των ομηλικών του. Στη συνέχεια, η οικογένεια θα μετακομίσει στη Σενεγάλη, εξαιτίας της δυσκολίας που αντιμετωπίζει ο πατέρας του στην ανεύρεση εργασίας, θίγοντας έτσι και το θέμα της ανεργίας και της οικονομικής μετανάστευσης. Τώρα, είναι η σειρά της μητέρας του να βιώσει την ετερότητα ως λευκή στους κόλπους της κυρίαρχης ομάδας των μαύρων.

Ο Issam δηλώνει αρχικά το μαύρο χρώμα του δέρματός του και εκφράζει τη δυσφορία του για το μέρος όπου ζει. Προφανώς βρίσκεται στο στάδιο διαμόρφωσης της φυλετικής του συνείδησης κι αρχίζει να αντιλαμβάνεται πως το χρώμα της επιδερμίδας του επηρεάζει τις διαπροσωπικές του σχέσεις. Στη συνέχεια, παρουσιάζει τον μπαμπά του, δηλώνοντας τη Σενεγαλέζικη καταγωγή του και την κατάσταση ανεργίας στην οποία βρίσκεται. Η απόγνωση του πατέρα είναι καταφανή, αφού απεικονίζεται καθισμένος σ' ένα κοντό σκαμπό, με τα χέρια ακουμπισμένα στο κεφάλι του και με μια λυπημένη έκφραση στο πρόσωπό του. Εμφανές είναι και το μαύρο χρώμα του δέρματός του, κάτι που δεν δηλώνεται κειμενικά. Αντίθετα, ο αφηγητής δηλώνει το χρώμα της μητέρας του, η οποία είναι: «πολύ όμορφη, πολύ άσπρη». Αν και μικρός σε ηλικία, ο ήρωας έχει εσωτερικεύσει το βαθιά ριζωμένο στο συλλογικό υποσυνείδητο αξίωμα πως το λευκό ταυτίζεται με την ομορφιά. Ο Issam έχει μια ιδιαίτερη σχέση με τη μητέρα του και σε αρκετές εικόνες του βιβλίου εμφανίζεται στην αγκαλιά της.

Οι συνεχείς μετακινήσεις της οικογένειας σε διάφορες περιοχές της Γαλλίας προς αναζήτηση εργασιακής θέσης για τον πατέρα του, έχουν επιφορτίσει τον Issam με άγχος και φόβο. Αισθάνεται ανασφάλεια, επειδή στα μέρη που πηγαίνουν τα άτομα: «δεν ενθουσιάζονται τόσο με την παρουσία Αράβων ή μαύρων». Μάλιστα, ο ίδιος πέφτει θύμα χλευασμού από μια ομάδα λευκών αγοριών, τα οποία παίζουν με το καπέλο που μόλις του είχαν αρπάξει – γεγονός που δηλώνεται μόνο εικονογραφικά. Αδυνατεί να κατανοήσει το λόγο που το χρώμα του δέρματός του εγείρει την επιθετική συμπεριφορά των ομηλικών του. Εκφράζει στη μητέρα του τον προβληματισμό του κι εκείνη μη μπορώντας να του εξηγήσει τον παραλογισμό αυτό, διασκεδάζει την αγωνία του με το αγαπημένο τους λεκτικό παιχνίδι «γιατί;...γιατί έτσι».

Όταν η οικογένεια μετακομίζει στο Παρίσι, τα πράγματα είναι ακόμη χειρότερα για τον Issam: «Σήμερα στο σχολείο κάποιος προσπάθησε να μου κλέψει το μπουφάν. Έσφιξα τις γροθιές μου στις τσέπες. Οι μεγάλοι μου αδερφοί κατέφθασαν, ήμουν κατατρομαγμένος!». Η εμπειρία αυτή στιγμάτισε τον μικρό αφηγητή, ο οποίος ξεσπά σε κλάματα. Βρίσκεται σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση κι εκφράζει πλέον ανοιχτά τον φόβο του ως θύμα ρατσιστικών επιθέσεων από λευκά άτομα, όπως παρουσιάζονται εικονογραφικά. Έχει κλονισμένη αυτοεικόνα, αφού δεν κατορθώνει μόνος του να προστατέψει τον εαυτό του και να αμυνθεί. Ευτυχώς γι' αυτόν, βρίσκεται στον ίδιο χώρο με τα αδέρφια του που τον προστατεύουν.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί πως παρόλο που ο ήρωας μέχρι τώρα δεν είχε αναφερθεί στα αδέρφια του, εν τούτοις αυτά παρουσιάζονταν εικονογραφικά. Τα δυο μεγαλύτερα αγόρια και τα δυο μικρότερα κορίτσια, έχουν όλα μαύρη επιδερμίδα. Οι αδερφές του εμφανίζονται με το χαρακτηριστικό χτένισμα των Αφρικανών, στοιχείο που φανερώνει πως διατηρούν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της εθνοτικής καταγωγής του πατέρα, συνδυάζοντάς το με τη μοντέρνα αμφίεση που συνηθίζεται στην πατρίδα της μητέρας τους. Μάλιστα, δεν αναφέρεται ότι αντιμετωπίζουν κι αυτές ρατσιστική συμπεριφορά. Αντίθετα, απεικονίζονται να παίζουν σχοινάκι με ένα λευκό κορίτσι.

Τελικά, η οικογένεια θα μετακομίσει πάλι. Αυτή την φορά στη Σενεγάλη, στην πατρίδα του πατέρα. Το γεγονός αυτός δεν αντιμετωπίζεται θετικά από όλα τα μέλη της οικογένειας. Ο μεγάλος αδερφός αντιδρά κι επιμένει πως: «το σπίτι μας είναι στη Γαλλία κι όχι στη Σενεγάλη». Η εικονιστική στάση του στο παράθυρο απ' όπου κοιτά την πόλη, μακριά από τους υπόλοιπους που πακετάρουν τα πράγματα, φανερώνει τη μελαγχολία του, την εναντίωσή του στην απόφαση της οικογένειας. Η όψη της ζωής των μεταναστών που προβάλλει στην περίπτωση αυτή ο συγγραφέας είναι η εύκολη προσαρμογή κάποιων στις νέες συνθήκες και η ομαλή ένταξή τους στη νέα πατρίδα.

Ο Issam, αισθάνεται κάπως ανασφαλής, γι' αυτό καταφεύγει πάλι στη μητέρα του και τη ρωτά αν είναι χαρούμενη που θα φύγουν. Το βλέμμα της τον καθησυχάζει:

«είδα τον εαυτό μου μικρό και μαύρο να καθρεφτίζεται στα μάτια της. Πραγματικά περήφανος».

Ο αφηγητής είναι εξαρτημένος από τη μητέρα του. Βλέπει τον κόσμο αλλά και τον εαυτό του μέσα από τα μάτια της. Στο καθρέφτισμα των ματιών της αντιπαραβάλλει τη μελανότητά του με τη λευκότητα της μητέρας του, νοηματοδοτώντας τον εαυτό του.

Η μετακίνηση στη Σενεγάλη ικανοποιεί, τελικά, τον Issam: «είναι τέλεια εδώ, κανείς δεν μ' ενοχλεί. Παίζω όπως θέλω κι έχω πολλούς φίλους. Όλα είναι διαφορετικά: ο ουρανός, τα δέντρα, ο ήλιος ακόμη κι σκόνη». Όλα απεικονίζονται πολύχρωμα, κυρίως με αποχρώσεις του κόκκινου, του κίτρινου, του πράσινου. τα λεγόμενα 'παναφρικανικά' χρώματα, που συνθέτουν μεταξύ άλλων τη σημαία της Σενεγάλης. Πλέον, παίζει χαρούμενος με τους καινούριους του φίλους που είναι κι αυτοί μαύροι.

Τα πράγματα, όμως, δεν είναι εξίσου ευχάριστα για τη μητέρα του. Ως μια πολύ μικρή φιγούρα απεικονίζεται στη πάνω δεξιά γωνία της εικόνας να κοιτά στενοχωρημένη από το παράθυρό του σπιτιού της κάποιες Σενεγαλέζες που συζητούν μεταξύ τους σε πρώτο πλάνο (εικόνα 5). Απεικονίζονται με τις χαρακτηριστική αμφίεση των Αφρικανών, με τουρμπάνια στο κεφάλι και πολύχρωμα ρούχα, ενώ μια απ' αυτές έχει δέσει το μωρό στο πλάτη της, όπως συνηθίζεται στα μέρη αυτά. Σε μια δεύτερη απεικόνιση, η μητέρα εμφανίζεται μόνη της στην αριστερή πλευρά της σελίδας και κάποιες Σενεγαλέζες στη δεξιά πλευρά να ψωνίζουν στη λαϊκή αγορά, όπου αφθονούν τα ντόπια προϊόντα. Η εικονιστική αυτή αντιπαραβολή επιτείνει το αίσθημα της

διάκρισης. Πάντως, ο εικονογράφος παρουσιάζει μια αυθεντική εκδοχή του τρόπου ζωής των Σενεγαλέζων, αποφεύγοντας να τις απεικονίσει με στερεοτυπικά και ομογενοποιημένα γνωρίσματα.

Ο Issam αντιλαμβάνεται γρήγορα πως η μητέρα του δεν είναι ευτυχημένη. «Ξέρω πως είμαι διαφορετική αλλά δεν υπάρχει λόγος. Γιατί;», αναρωτιέται η μητέρα του ξεσπώντας σε κλάματα. Εκείνος γνωρίζει την απάντηση: «εξαιτίας του δέρματός της. Με στενοχωρεί αλλά το ξέρω αυτό το συναίσθημα». Προσπαθεί να κάνει τη μητέρα του να νιώσει καλύτερα, παίζοντας μαζί της το λεκτικό τους παιχνίδι. Αυτή τη φορά, όμως, δίνει ο ίδιος μια διαφορετική εξήγηση: «τα πράγματα αλλάζουν, μαμά». Άραγε εννοεί πως η κατάσταση θα βελτιωθεί κι η μητέρα του θα ενταχθεί στην ομάδα των Σενεγαλέζων; Ή μήπως διατυπώνει το συμπέρασμα πως τίποτα δεν είναι δεδομένο κι αμετάβλητο, ούτε καν η νοηματοδότηση του χρώματος ενός ατόμου; Η απάντηση έγκειται στην πρόσληψη του εκάστοτε αναγνώστη. Πάντως, κατορθώνει να κάνει τη μητέρα του να γελάσει κι εκείνος πάλι βλέπει τον εαυτό του «μικρό και μαύρο να καθρεφτίζεται στα δάκρυά της. Πραγματικά περήφανος». Ο μικρός ήρωας επαναλαμβάνει το χρώμα του δέρματός του, ενταγμένος αυτή τη φορά σε ένα κοινωνικό περιβάλλον αποτελούμενο από άτομα της ίδιας φυλετικής υπαγωγής. Έχοντας συνειδητοποιήσει τις σχέσεις συνάφειας με την ευρύτερη κοινότητα, αισθάνεται περήφανος για τη συλλογική του ταυτότητα και κατά συνέπεια ισχυροποιείται η αυτοεικόνα του.

Το τέχνασμα του συγγραφέα να αντιστρέψει το ρόλο του έτερου επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Καταρχάς, καταρρίπτεται το στερεότυπο που κυριαρχεί, σύμφωνα με τη Seshadri-Crooks, στην πλειοψηφία των λογοτεχνικών κειμένων, πως μόνο οι έγχρωμοι ανακαλύπτουν τη φυλετική τους ταυτότητα ερχόμενοι σ' επαφή με τους λευκούς (Seshadri-Crooks, 2000:35-36). Στην περίπτωση της μητέρας του Issam, η λευκή γυναίκα, ενώ μέχρι τώρα έχει εσωτερικεύσει την αίσθηση της διαφάνειας, της ολότητας, της νόρμας, ερχόμενη σ' επαφή με την μαύρη κοινότητα, συνειδητοποιεί το λευκό χρώμα της φυλετικής της υπαγωγής. Όπως σημειώνει και ο Μααλούφ, το κοινωνικό περιβάλλον είναι αυτό που νοηματοδοτεί κάθε φορά τις υπαγωγές που συνθέτουν την ταυτότητα κάθε ατόμου. Ακόμη και το χρώμα του δέρματος δεν «είναι 'απόλυτο' συστατικό της ταυτότητάς μας», αφού εξαρτάται από το χωροχρονικό πλαίσιο στο οποίο γεννιέται κανείς και μεγαλώνει (Μααλούφ, 2000:33-36). Είναι πλέον η σειρά της μητέρας να υποστηρίξει το δικαίωμα στην ετερότητα, να υπερασπιστεί τον εαυτό της και να διεκδικήσει ενεργητικά τη θέση της στην κοινότητα.

Στην τελευταία εικόνα απεικονίζεται σε πρώτο πλάνο ο Issam να παίζει μπάλα χαμογελαστός και στο βάθος διακρίνεται η μητέρα του να συνομιλεί με δυο Σενεγαλέζες καθισμένες στο έδαφος. Έχοντας αντιληφθεί και οι δυο τις φυλετικές τους ταυτότητες, εντάσσονται στην κυρίαρχη ομάδα και συμπληρώνουν το πολιτισμικό της ψηφιδωτό.

Συμπεράσματα

Δεκαετίες τώρα έχει αναγνωρισθεί η επίδραση της παιδικής λογοτεχνίας στην αισθητική και πνευματική καλλιέργεια των παιδιών, στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους, στην ανάπτυξη της ελεύθερης και 'πανανθρώπινης' συνείδησης (Αναγνωστόπουλος, 1999:7-8), ενώ μελέτες έχουν αναδείξει τη συμβολή της στην ανάπτυξη γλωσσικών και γνωστικών ικανοτήτων των παιδιών (Καρπόζηλου, 1994:45-79), αποδίδοντάς συνολικά στη παιδική λογοτεχνία ρόλο 'παιδευτικό' αλλά και 'εκπολιτιστικό' (Γιάκος, 1993:12-16). Στην παρούσα εργασία, τονίζεται η αξιοποίηση των λογοτεχνικών βιβλίων στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής πρακτικής για την καταπολέμηση των προκαταλήψεων (Derman-Sparks, 2006), προκειμένου το παιδί-αναγνώστη να αλληλεπιδράσει γόνιμα με τα κείμενα και να οδηγηθεί σε μια κριτική λογοτεχνική ανάγνωση, απαλλαγμένη από λανθασμένες εντυπώσεις και στερεοτυπικές πεποιθήσεις. Βασικό μέλημα αποτελεί ο εντοπισμός και η αποσαφήνιση του ιδεολογικού περιεχομένου που αναποφεικτα αποτελεί τον 'ίσκιο' κάθε κειμένου (Μπαρτ, 1999:53-54), αφού «η κατανόηση των ιδεολογιών οδηγεί στη βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος και του παρόντος και μια τέτοια κατανόηση συμβάλλει στην απελευθέρωσή μας» (Ηγκλετον, 1981:18).

Μια από τις πιο βαθιά ριζωμένες και καλλιεργημένες φαντασιώσεις στο συλλογικό ασυνείδητο αποτελεί η πεποίθηση πως η λευκότητα αποτελεί το κυρίαρχο σημαίνον, το οποίο εδραϊώνει τις φαινοτυπικές διαφορές ως αδιάψευστο κριτήριο της φυλετικής κατηγοριοποίησης του ανθρώπινου γένους. Τη ψευδαίσθηση αυτή πραγματεύονται τα επιλεγμένα εικονογραφημένα βιβλία που μελετήθηκαν παραπάνω, αναδεικνύοντας επιτυχώς την υποσυνείδητη και αυτόματη διαδικασία κατασκευής της ετερότητας και του μηχανισμού άμεσης αντίδρασης της μάζας απέναντι στο ανοίκειο. Εκτός από το Wings, το οποίο πραγματεύεται μέσα από το πρίσμα της φαντασίας το υπαρκτό πρόβλημα της ρατσιστικής αντιμετώπισης του έγχρωμου Άλλου, στα υπόλοιπα τέσσερα βιβλία η αφήγηση, κειμενική και εικονογραφική, είναι ρεαλιστική. Απεικονίζουν τις αληθινές διαστάσεις της στερεοτυπικής αξιολόγησης του έτερου ως προς το χρώμα του δέρματος από την κυρίαρχη ομάδα, παρουσιάζοντάς τον να έρχεται αντιμέτωπος με την αποδοκιμασία και τον χλευασμό (Wings), τη λεκτική ή μη λεκτική απόρριψη (Amazing Grace, The Other Side), την επιθετικότητα (Peau noire Peau blanche). Δίχως να ωραιοποιούν την κατάσταση με την απόδοση ενός ευτυχούς και απλουστευτικού τέλους, μεταδίδουν το μήνυμα της κατάρριψης του φυλετισμού και της αρμονικής συνύπαρξης, αποφεύγοντας την πεπατημένη, απροκάλυπτη διατυμπάνιση του μηνύματος της αντιρατσιστικής συμπεριφοράς που συνήθως οδηγεί στη ανάδειξη ενός νέου είδους διδασκασμού (Αναγνωστόπουλος, 1999:181). Αναδεικνύουν επιτυχώς τη διαφορετική νοηματοδότηση του 'έγχρωμου' Άλλου, ανάλογα με την κυρίαρχη κάθε φορά ομάδα, καταρρίπτοντας έτσι το ιστορικά και κοινωνικά κατασκευασμένο επινόημα της λευκότητας ως συνώνυμο της φυλετικής νόρμας. Προβάλλουν την αποδόμηση ξενοφοβικών, ρατσιστικών στάσεων και συμπεριφορών, διατηρώντας πάνω απ' όλα τη λογοτεχνικότητά τους και επιτυγχάνουν να εκπληρώσουν τον πρωτεύοντα στόχο τους που είναι φυσικά η μετάδοση της αισθητικής απόλαυσης στο παιδί-αναγνώστη.

Συνοψίζοντας, η σημερινή παιδική λογοτεχνία δείχνει να ανταποκρίνεται επιτυχώς σε αιτήματα δεκαετιών περί μη στερεοτυπικής απεικόνισης των σύγχρονων πολυφυλετικών κοινωνιών, σε μια προσπάθεια να ξεπεράσει οριστικά το στάδιο εκείνο όπου «τα λευκά παιδιά βρίσκονται τον περισσότερο χρόνο της ανάγνωσης ενώπιον ενός καθρέφτη με αντανάκλασεις του εαυτού τους, ενώ τα μαύρα παιδιά περνούν τον χρόνο τους κοιτάζοντας τον καθρέφτη αυτό» (Children's Literature Review Board, 1977:129). Επειδή «η ανακάλυψη του εαυτού συνδέεται με την ανακάλυψη του 'άλλου' και την ανακάλυψη της διαφοράς» (Vandenbroeck,

2004:74), αναμφισβήτητα η λογοτεχνία μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως 'καθρέφτης' του εαυτού κι ως 'παράθυρο' θέασης του Άλλου, ως 'καθρέφτης' του σήμερα και ως 'παράθυρο' με θέα το αύριο.

¹ Το κείμενο αυτό της Atwood πρωτοδημοσιεύτηκε στο βιβλίο της Good Bones (1992) και συμπεριλήφθηκε μετέπειτα στο βιβλίο της Good Bones and Simple Murders (1994).

² Για την ουσιαστική διάκριση του όρου 'φυλετισμός' με τον όρο 'ρατσισμός', καθώς και την ετυμολογία τους, βλ. Παπαδημητρίου, 2000: 23-24.

³ Ο φυλετισμός εμφανίστηκε πρώτα ως πρακτική τον 16ο αιώνα, με την απαρχή της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας και στα μέσα του 18ου, την εποχή του Διαφωτισμού, συστάθηκε ως ιδεολογία. Βλ. Παπαδημητρίου, 2000:24-26.

⁴ Βλ. «Διεθνής Σύμβαση για την Εξάλειψη κάθε μορφής Φυλετικών Διακρίσεων» (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination) (21.12.1965) στο Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR) <<http://www.ohchr.org/english/law/cerd.htm>>

⁵ Σύμφωνα με την πρόσφατη «Δήλωση της Αμερικανικής Ανθρωπολογικής Ένωσης για τη 'Φυλή'» (17.05.1998). Βλ. 'American Anthropological Association Statement on "Race"' στο American Anthropological Association (AAA), 17/05/1998, <<http://www.aaanet.org/stmts/racepp.htm>>

⁶ Προτείνω την απόδοση του όρου «blackness» ως «μελανότητα», αφού ετυμολογικά η λέξη «μαύρος» προέρχεται από την αρχαία λέξη «μέλας», με αρχική σημασία «λερώνω, βρομιζώ». Ενδεικτικό είναι και το ομόρριζο ρήμα «μολύνω». Βλ. λήμμα «μέλας» στο Μπαμπινιώτης, 1998:1074.

⁷ Μια δόκιμη απόδοση του όρου είναι 'Σπουδές στη λευκή φυλετική ταυτότητα', αποδίδοντας περιφραστικά το ζήτημα που μελετά ο τομέας αυτός σπουδών.

⁸ Υιοθετώ τον όρο 'χρωμάτωση' για την ελληνική απόδοση του όρου 'colorism', όπως τον εντόπισα στο Καλογήρου, 2003: 62.

⁹ Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (European Commission against Racism and Intolerance) (ECRI), η ελληνική Πολιτεία οφείλει να προβεί σε μεταρρυθμίσεις της ελληνικής νομοθεσίας και πράξης για την καταπολέμηση των φυλετικών διακρίσεων, όπως την εισαγωγή στη νομοθεσία ως ρατσιστική συμπεριφορά τη διάκριση με βάση το χρώμα και την ενίσχυση της εκπαίδευσης του ελληνικού κοινού σχετικά με την πολυμορφία και την πολυπολιτισμικότητα. Βλ. Φραγκάκης&Σιταρόπουλος, 2001.

¹⁰ Παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένες μελέτες που αναφέρονται σε κριτήρια αξιολόγησης των ρατσιστικών ιδεών σε παιδικά βιβλία, όπως: (Klein, 1990), (MacCann&Woodard, 1977), (Preiswerk, 1980). Αξιόλογο είναι και το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου των Temple&Martinez&Yokota (2006), αφιερωμένο στην πολυπολιτισμική λογοτεχνία και στα κριτήρια αξιολόγησής της.

¹¹ Τα πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύτηκαν στο Preiswerk, 1980.

¹² Στα ελληνικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως 'Συμβούλιο για Παιδικά Βιβλία Διαφυλετικού Περιεχομένου'.

¹³ Για την αγγλική εκδοχή των κριτηρίων, βλ. <<http://www.birchlane.davis.ca.us/library/10quick.htm>>, ενώ μεταφρασμένα στα ελληνικά δημοσιεύονται στο Derman-Sparks, 2006:207-210.

¹⁴ Το 'Δελτίο για Παιδικά Βιβλία Διαφυλετικού Περιεχομένου', όπως θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1969 και δημοσίευε οκτώ τεύχη τον χρόνο.

¹⁵ Δεν περιλαμβάνεται τα εξής κριτήρια: i) «Αναλογιστείτε τα αποτελέσματα του βιβλίου ως προς την αυτό-εικόνα ενός παιδιού», μιας και έχει αναλυθεί χωριστά στην παρούσα εργασία, και ii) «Κοιτάξτε την ημερομηνία των συγγραφικών δικαιωμάτων», αφού τα συγκεκριμένα βιβλία έχουν εκδοθεί πρόσφατα, οπότε είναι διασφαλισμένο ότι ανήκουν στην ομάδα των μη εμφανώς ρατσιστικών βιβλίων που άρχισαν να εκδίδονται μετά τη δεκαετία του '70.

¹⁶ Για μια γενικότερη πληροφόρηση σχετικά με την αξιολόγηση των λογοτεχνικών έργων ως προς την πλοκή και τους χαρακτήρες, βλ. Καρπόζηλου, 1994:170-192.

¹⁷ Υπό τον σφαιρικότερο αυτό τίτλο, ενοποιήθηκαν τα δυο κριτήρια αξιολόγησης του CIBC: «Λάβετε υπόψη το ιστορικό του συγγραφέα ή του εικονογράφου» και «Ελέγξτε την οπτική του συγγραφέα».

¹⁸ Έχει πουλήσει πάνω από ενάμισι εκατομμύρια αντίτυπα παγκοσμίως και έχει μεταφερθεί στο θέατρο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Αποτελεί το πρώτο από τα πέντε βιβλία της σειράς με πρωταγωνίστρια τη Grace κι έχει κερδίσει πολλά βραβεία και διακρίσεις, μεταξύ άλλων: επιλαχόν βιβλίο το 1992 για το βραβείο εικονογράφησης «Kate Greenaway Medal» και το «Children's Book of the Year Award» (The Children's Book Council of Australia), αναγραφόμενο στον πίνακα των αξιόλογων παιδικών βιβλίων της ALA (American Library Association).

¹⁹ Σύμφωνα με τη Smith, το βιβλίο αυτό ακολουθεί την αντιρατσιστική τάση των τελευταίων ετών στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Βλ. A. Smith, 2006:37.

²⁰ Ο ύμνος Amazing Grace γράφτηκε το 1772 από τον John Newton κι έχει παρουσιαστεί στο ευρύτερο κοινό μέσα από πλήθος ταινιών και βιβλίων, όπως στην Καλύβα του Μπαρμπα-Θωμά της Harriet Beecher Stowe.

²¹ Το βιβλίο έχει βραβευτεί με το «National Literacy Association Wow Award 2003».

²² Η χιτζάμπ είναι ισλαμική μαντίλα που αφήνει ακάλυπτα τα μάτια, τη μύτη και το στόμα. Η λέξη «hajib», όπως και η «qu'ran» παρακάτω, είναι γραμμένες με πλάγια γράμματα. Το περικείμενο αυτό στοιχείο υποδηλώνει τη χρήση μιας διαφορετικής ορολογίας, σχετικής με τη μουσουλμανική παράδοση.

²³ Μερικές από τις διακρίσεις που έχει λάβει είναι: το «2002 Notable Children's Books in the English Language Arts» της Children's Literature Assembly, το «2002 Notable Children's Books» της Association for Library Service to Children (ALSC), το «New York Public Library's 100 Titles for Reading and Sharing».

²⁴ Το βραβείο αυτό θεσπίστηκε το 1970 για την προώθηση της κατανόησης και του σεβασμού των ατόμων κάθε πολιτισμικής ομάδας μέσα από το έργο Αφροαμερικανών συγγραφέων και εικονογράφων, τιμώντας τη μνήμη του Martin Luther King και το έργο της χήρας του Coretta Scott King. Βλ.

ιστοσελίδα <<http://www.ala.org/ala/emiert/corettascottkingbookaward/corettascott.htm>>

²⁵ Βλ. δήλωση της Woodson στην ιστοσελίδα <<http://www.jacquelinewoodson.com/bio.shtml>>

²⁶ Το βιβλίο έχει τιμηθεί με το βραβείο «2001 Charlotte Zolotow Award Honor Book» και το «2001 Notable Children's Books» της Association for Library Service to Children (ALSC), ενώ ο Myers έχει λάβει σημαντικές διακρίσεις, όπως το «Coretta Scott King» και το βραβείο «Caldecott Honor».

²⁷ Βλ. συνέντευξη του Christopher Myers σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα <<http://www.readingrockets.org/books/interviews/myersc#interviews>>

²⁸ Το Peau noire Peau blanche αποτελεί ένα από τα δώδεκα επιλεγμένα βιβλία στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος διδασκαλίας της λογοτεχνίας «Books And Reading For Intercultural Education» (BARFIE), το

οποίο αποσκοπεί στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικής συνείδησης στα παιδιά. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. <<http://www.barfie.net>>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εικονογραφημένα παιδικά βιβλία

Bichet, Yves (2000). *Peau noire Peau blanche*, Italie, Gallimard Jeunesse.
Hoffman, Mary (1991). *Amazing Grace*, New York, Dial Books for Young Readers.
Hoffman, Mary (2002). *The Color of Home*, New York, Fogelman/Penguin Putnam.
Myers, Christopher (2000). *Wings*, New York, Scholastic Press.
Woodson, Jacqueline (2001). *The Other Side*, New York, Putnam.

Ελληνόγλωσση

Αναγνωστόπουλος Δ., Βασιλης (1999). *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων.
Αποστολίδου, Βενετία (2004). 'Λογοτεχνία και Ιδεολογία: το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας', στο Β. Αποστολίδου, Ε. Χοντολίδου (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω/Δαρδανός, σσ. 335-347.
Γιάκος, Δημήτρης (1993). *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Παπαδήμας.
Derman-Sparks, Louise και ομάδα εργασίας A.B.C. (2006). *Καταπολεμώντας τις προκαταλήψεις. Παιδαγωγικά εργαλεία*, (μτφρ. Α. Χουντουμάδη, Ε. Μόρφη), Αθήνα, Κέντρο Παιδαγωγικής και Καλλιτεχνικής Επιμόρφωσης «Σχεδία».
Δραγώνα, Θάλεια (1997). 'Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης', στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 72-105.
Δραγώνα, Θάλεια (2001). 'Κοινωνικές ταυτότητες/Ετερότητες', στο Θ. Δραγώνα & Α. Φραγκουδάκη & Ε. Σκούρτου, *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες*, Πάτρα: ΕΑΠ, σσ.13-78.
Ήγκλετον, Τέρυ (1981). *Ο μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, (μτφρ. Γ. Αζαριάδης), Αθήνα, Ύψιλον.
Κακίση-Παναγοπούλου, Λουίζα, (1994). *Και όμως ζωγραφίζουν. Η ζωγραφική των παιδιών και ο κόσμος τους*, Αθήνα, Δελφοί.
Καλογήρου, Τζίνα (2003). *Τέρψεις και Ημέρες Ανάγνωσης*, τ. Β', Αθήνα, Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος.
Κανατσούλη, Μένη (1995). 'Ο ρατσισμός στο ελληνικό παιδικό βιβλίο', στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, τομ. Β, Αθήνα, Καστανιώτης.
Κανατσούλη, Μένη (2000). *Ιδεολογικές Διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Τυπωθήτω/Δαρδανός.
Καρπιόζηλου, Μάρθα (1994). *Το παιδί στη χώρα των βιβλίων*, Αθήνα, Καστανιώτης.
Λαλαγιάννη, Βασιλική (2003). 'Αναπαραστάσεις του Αφρικανού στην παιδική λογοτεχνία', *Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, τ. 9-10, Άνοιξη-Καλοκαίρι, σσ. 9-16.
Μααλούφ, Αμίν (2000). *Οι φωνικές ταυτότητες*, (μτφρ. Θ. Τραμπούλης), Αθήνα, Ωκεανίδα.
Μπαμπινιώτης, Γεώργιος (1998). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας.
Μπαρτ, Ρόλαν (1999). *Η απόλαυση του κειμένου*, (μτφρ. Φ. Χατζιδάκη, Γ. Κρητικός), Αθήνα, Ράππα.
Παπαδημητρίου, Ζήσης (2000). *Ο Ευρωπαϊκός ρατσισμός. Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
Τζελούν, Ταχάν Μπεν (1998). *Ο ρατσισμός όπως τον εξήγησα στην κόρη μου*, (μτφρ. Α. Βερυκοκάκη), Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1998). 'Μπροστά στο ρατσισμό του σήμερα', στο Κίνηση πολιτών κατά του ρατσισμού, 'Έξι κείμενα για το ρατσισμό', Αθήνα, Παρασκήνιο.
Vandenbroeck, Michel (2004). *Με τη ματιά του Γέτι. Η καλλιέργεια του 'άλλου' στην εκπαίδευση*, (μτφρ. Γ. Βογιατζής, Χ. Γεμελιάρης), Αθήνα, νήσος.
Φραγκάκης, Νίκος & Σιταρόπουλος, Νίκος (2001). 'Κύρια ζητήματα φυλετικών διακρίσεων στην Ελλάδα-Προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής νομοθεσίας και πράξης', *Το Σύνταγμα-Διμηνιαία Επιθεώρηση Συνταγματικής Θεωρίας και Πράξης*, τ.6 <<http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/>>
Ψαράκη, Βάσω (1995). 'Σχέση εικόνας και κειμένου. Η γλώσσα της εικόνας', στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, τομ. Α, Αθήνα, Καστανιώτης.

Ξενόγλωσση

Atwood, Margaret (1996). 'There was once', S. Egoff, G. Stubbs, R. Ashley, W. Sutton, (eds.), *Only Connect: Readings on Children's Literature*, New York, Oxford University Press, pp.350-352.
Banfield, Beryle (1998). 'Commitment to Change: The council on Interracial Books for Children and the World of Children's Books', *African American Review* 32, Spring, pp. 17-22.
Caswell, Roger (2005). 'A Voice, a Power, a Space in the World': 2004 ALAN Award Winner Jacqueline Woodson Talks about Her Works', *ALAN Review* 32 (3), Summer, pp. 9-11.
Children's Literature Review Board (1977). 'Starting out right: Choosing books about black people for young children', D.MacCann, & G.Woodard, (eds.) *Cultural Conformity in Books for Children: Further Readings in Racism*, Metuchen, New Jersey & London, The Scarecrow Press.
Council on Interracial Books for Children (1980). *Guidelines for Selecting Bias-Free Textbooks and Storybooks*, New York.
Fanon, Frantz (1986). *Black skin, White masks*, (trans. C.L.Markmann), London, Pluto Press.
Hollidale, Peter, (1992). 'Ideology and the Children's Book', P. Hunt (ed.), *Literature for Children. Contemporary Criticism*, London & New York, Routledge, pp. 19-40.
Johnson C., Parker (1999). 'Reflections on Critical White(ness) Studies', T.K Nakayama, J.N. Martin (eds.), *Whiteness. The communication of social identity*, Thousand Oaks, London and New Delhi, Sage Publications, pp. 1-9.
Klein, Gillian (1990) *Reading into Racism: Bias in Children's Literature and Learning Materials*, London & New York, Routledge.
Lea, Susan (2006). 'Seeing Beyond Sameness: Using The Giver to Challenge Colorblind Ideology', *Children's Literature in Education* 37 (1), March, pp. 51-67.
Lee S. Wen (1999). 'One whiteness veils three ugliness. From border-crossing to a womanist interrogation of gendered colorism', T.K Nakayama, J.N. Martin (eds.), *Whiteness. The communication of social identity*, Thousand Oaks, London and New Delhi, Sage Publications, pp. 279-298.

Moon, Dreema (1999). 'White Enculturation and Bourgeois Ideology: The Discursive Production of 'Good (White) Girls'', T.K Nakayama, J.N. Martin (eds.), Whiteness. The communication of social identity, Thousand Oaks, London and New Delhi, Sage Publications, pp. 177-197.

Morrison, Toni (1992). Playing in the dark. Whiteness and the literary imagination, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press.

Preiswerk, Roy (ed.) (1980) The slant of pen: racism in children's books, Geneva, World Council of Churches, 1980.

Seshadri-Crooks, Kalpana (2000) Desiring Whiteness. A Lacanian analysis of race, London and New York, Routledge.

Smith, Angela (2006). 'Paddington Bear: A Case Study of Immigration and Otherness', Children's Literature in Education 37 (1), March, pp. 35-50.

Temple, Charles & Martinez, Miriam & Yokota, Junko (2006). Children's Books in Children's Hands. An introduction to their Literature, Boston, Massachusetts, Pearson Education.

Wander C., Philip & Martin N., Judith & Nakayama K., Thomas (1999). 'Whiteness and Beyond. Sociohistorical Foundations of Whiteness and Contemporary Challenges', T.K Nakayama, J.N. Martin (eds.), Whiteness. The communication of social identity, Thousand Oaks, London and New Delhi, Sage Publications, pp. 13-26.

εικόνα 1

Από το Woodson, Jacqueline (2001). The Other Side, (εικον. E.B. Lewis), New York, Putnam.

εικόνα 2

Από το Hoffman, Mary (2002). The Color of Home, (εικον. K. Littlewood), New York, Fogelman/Penguin Putnam.

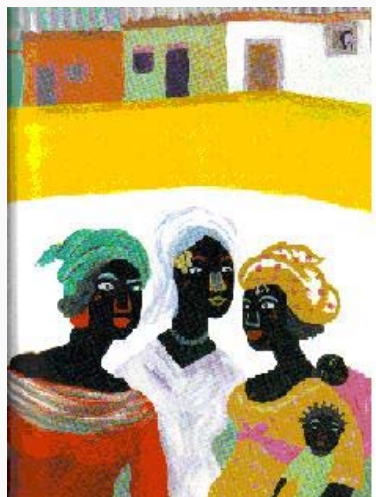
εικόνα 3

Από το Hoffman, Mary (1991). *Amazing Grace*, (εικον. C. Binch), New York, Dial Books for Young Readers.

εικόνα 4

Από το Myers, Christopher (2000). *Wings*, (εικον. C. Myers), New York, Scholastic Press.

εικόνα 5

Από το Bichet, Yves (2000). *Peau noire Peau blanche*, (εικον. M. Vautier), Italie, Gallimard Jeunesse.